

**Anadolu Hadis Tarihinde Bir İşârî Yorum Örneği: Cemâl-i
Halvetî'nin Sûret Hadisi Şerhi**

An Example of Ishârî Interpretation in the History of Hadith in Anatolia: Jamâl
al-Khalwatî's Commentary on the Hadith of the Divine Form

Mehmet TURAN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara Kur'an Eğitim Merkezi
Dr., Presidency of Religious Affairs, Ankara Qur'an Education Center.

mehmetturan2534@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-7465-7625

ROR ID: <https://ror.org/007x4cq57>

DOI: 10.56720/msbd.2027.s17.366

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 31 Mart / March 2026

Kabul Tarihi / Date Accepted: 7 Temmuz / July 2026

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2026

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ekim / October

Atıf / Citation: Turan, Mehmet. "Anadolu Hadis Tarihinde Bir İşârî Yorum Örneği: Cemâl-i Halvetî'nin Sûret Hadisi Şerhi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (Ekim 2026): 1-38. <https://doi.org/10.56720/msbd.2027.s17.366>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <https://mevzusbd.com> | mailto: mevzusbd@gmail.com

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Anadolu hadis tarihi, rivayet ve tedris faaliyetlerinin yanı sıra hadislerin ilmî ve tasavvufî çevrelerde nasıl yorumlandığını gösteren geniş bir birikimi de ihtiva etmektedir. Bu birikimin belirgin yönlerinden biri, sûfî müelliflerin hadislerin zâhirî anlamını muhafaza edip onları işârî ve ahlâkî boyutlarıyla şerh etmeleridir. Osmanlı dönemi Anadolu tasavvuf geleneğinin önde gelen simalarından Cemâl-i Halvetî'nin hadis yorumları da bu anlayışı yansıtan başlıca eserler arasındadır. Temel hadis kaynaklarında sahih olarak nakledilen "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" rivayetindeki "sûret" lafzına bitişen zamirin merciine dair farklı görüşler, hadisin kelâm, hadis ve tasavvuf literatüründe uzun tartışmalara konu olmasına yol açmıştır. Bir kısım âlimler zamirin Hz. Âdem'e yahut insana râci olduğunu savunurken bazı sûfî çevrelerde rivayet, insanın ilâhî isim ve sıfatlarla münasebetini izah eden metafizik bir çerçevede ele alınmıştır. Hadis bu sayede insanın varlık içindeki konumu, ilâhî tecellilere mazhariyeti, ahlâkî kemali ve manevî terbiyesi gibi meselelerde başvurulacak temel rivayetlerden biri hâline gelmiştir. Sûret hadisinin Osmanlı Anadolu'sundaki tasavvuf geleneğinde ne şekilde anlaşıldığı sorusu da buradan ayrı bir ehemmiyet kazanmaktadır. Ne var ki Osmanlı sûfilerinin bu rivayete yönelik işârî yorumlarını müstakil olarak inceleyen çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bu makalede Cemâl-i Halvetî'nin *Risâle fî hadîsi "İnnallâhe Teâlâ halaka Âdeme alâ sûretihî"* adlı eseri esas alınarak müellifin sûret hadisine dair işârî yorum yöntemi incelenmiştir. Çalışmanın amacı, Halvetî şeyhinin rivayeti hangi yorum ilkeleriyle ele aldığını, hangi delillere dayanarak açıkladığını ve tasavvufî düşünce içinde nasıl anlamlandırdığını ortaya koymak; böylece yaklaşımının Anadolu hadis tarihindeki yerini belirlemektir. Bu maksatla metin tahlili yöntemi benimsenmiş, risalede yer alan âyetler, hadisler, lügavî açıklamalar, mecazî yorumlar ve şiirler sistemli biçimde tasnif edilmiştir. Ayrıca sûret hadisinin hadis ilmi ve tasavvuf literatüründeki başlıca tartışmalarına temas edilerek müellifin bu gelenek içindeki konumu tayin edilmeye çalışılmıştır. İnceleme sonunda Cemâl-i Halvetî'nin sûret hadisine lafzî ve antropomorfik bir okumayla yaklaşmadığı, rivayeti insanın manevî hakikati ve ilâhî isimlerin insandaki tecellileri ekseninde yorumladığı görülmüştür. Müellifin "sûret" kavramını fizikî biçimden ziyade kalbin tasfiyesi, nefsin terbiyesi, ahlâkî olgunluk, marifetullah ve insanın kemale yönelişiyle irtibatlandığı anlaşılmıştır. Halvetî'nin işârî

yorumlarını temellendirirken istiṣhād yöntemine ağırlık verdiği, âyetleri yorumun ana dayanağı kılarken hadisleri destekleyici unsur olarak kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Lügavî tahliller ve şiirler ise yorumun sezdirici ve sembolik yönünü kuvvetlendiren yardımcı vasıtalar mahiyetindedir. Cemâl-i Halvetî'nin sûret hadisine dair şerhi, Osmanlı Anadolu'sunda hadislerin sûfî çevrelerde nasıl anlaşılıp yorumlandığını gösteren değerli bir örnektir. Âyet, hadis, lügat ve şiiri bir araya getiren bu yorum tarzı, işârî hadis şerhinin mahiyetini ve tasavvufî muhitte aldığı şekli kavramaya imkân vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tasavvuf, Anadolu Hadis Tarihi, Cemâl-i Halvetî, Sûret hadisi, İşârî yorum, Hadis şerhi.

Abstract

The history of hadith in Anatolia encompasses a rich scholarly legacy that includes not only the transmission and teaching of hadith but also its interpretation within different scholarly and Sufi circles. One notable aspect of this legacy is the way Sufi authors, while preserving the outward meanings of hadiths, interpreted them in terms of their ishârî and ethical dimensions. The hadith interpretations of Cemâl al-Khalwatî, one of the prominent figures of the Anatolian Sufi tradition during the Ottoman period, constitute significant examples of this approach. The differing interpretations concerning the antecedent of the pronoun in the word "image" (şûra) in the hadith "Allah created Adam in His image," authentically transmitted in the principal hadith sources, gave rise to extensive discussions of the report in the literature of kalâm, hadith, and Sufism. While some scholars maintained that the pronoun refers to Adam or to the human being, certain Sufi circles interpreted the report within a metaphysical framework that explains the relationship between the human being and the divine names and attributes. In this respect, the hadith became one of the principal reports invoked in discussions of the human being's place in existence, receptivity to divine manifestations, ethical perfection, and spiritual cultivation. Within this context, the interpretation of the Hadith of Şûra in the Sufi tradition of Ottoman Anatolia is of particular significance. However, studies specifically devoted to the ishârî interpretations of this report by Ottoman Sufis remain limited in the existing literature. This article examines Cemâl al-Khalwatî's method of ishârî interpretation of the Hadith of Şûra on the basis of

his *Risāla fî ḥadīth* “*Inna Allāha ta‘ālā khalaqa Ādama ‘alā ṣūratihī.*” The principal aim of the study is to determine the interpretive principles through which Cemāl al-Khalwatī approached the report, the evidence he employed in explaining it, and the way he understood it within Sufi thought, thereby assessing the place of his approach within the history of hadith in Anatolia. To this end, the study employs textual analysis and systematically examines the Qur’ānic verses, hadiths, linguistic explanations, figurative interpretations, and poetry used in the treatise. It also addresses the major discussions surrounding the Hadith of Şūra in hadith scholarship and Sufi literature in order to situate Cemāl al-Khalwatī’s approach within this tradition. The analysis demonstrates that Cemāl al-Khalwatī did not interpret the Hadith of Şūra through a literal or anthropomorphic reading; rather, he understood the report in relation to the spiritual reality of the human being and the manifestations of the divine names in the human being. He associated the concept of “image” with the purification of the heart, the disciplining of the lower self, ethical maturity, knowledge of God (ma‘rifat Allāh), and the human journey toward perfection rather than with physical form. The study further finds that corroboration (istishhād) occupies a central place in his ishārî interpretations: he made Qur’ānic verses the principal axis of his interpretation and employed hadiths as supporting evidence. Linguistic analyses and poetry functioned as complementary elements that strengthened the suggestive and symbolic dimensions of his interpretation. In conclusion, Cemāl al-Khalwatī’s commentary on the Hadith of Şūra constitutes a significant example of how hadiths were understood and interpreted in Sufi circles in Ottoman Anatolia. By bringing together Qur’ānic verses, hadiths, linguistic analysis, and poetry, his interpretive method provides valuable insight into the nature of ishārî hadith commentary and the form it assumed within Sufi circles in the history of hadith in Anatolia.

Keywords: Hadith, Sufism, History of Hadith in Anatolia, Cemāl al-Khalwatī, Hadith of Şūra, Ishārî Interpretation, Hadith Commentary.

Giriş

Hadisler, İslâm düşüncesinin teşekkül sürecinde hem normatif hükümlerin hem de manevî hayatın şekillenmesinde belirleyici bir kaynak hüviyeti taşımaktadır. Fıkḥî ve kelâmî meselelerde başvuru rivayetler tasavvufî

düşüncenin gelişiminde de etkili olmuş; sûfiler erken dönemden itibaren hadisleri zâhirî anlamlarının yanı sıra işârî ve bâtinî boyutlarıyla ele alarak metnin anlam imkânlarını genişleten bir yorum çizgisi geliştirmiştir.

Anadolu’da hadis ilminin tarihî seyri, rivayet ve öğretim faaliyetlerinden hadislerin şerh ve yorumuna uzanan geniş bir sahayı kuşatmaktadır. Bu alandaki araştırmalar daha ziyade hadislerin rivayeti, öğretimi, imlâ meclisleri ve dârülhadisler gibi kurumlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim Ahmet Yücel, hadislerin yazılı rivayetini ve imlâ geleneğini tarihî seyri içinde incelemiş, hadis rivayetini şifahî safhadan sistemli ve kurumsal döneme uzanan bir süreç olarak tasvir etmiştir.¹ Buna karşılık Anadolu hadis tarihinin, hadislerin sûfî çevrelerde nasıl anlaşılıp yorumlandığına dair cephesi henüz yeterince aydınlatılmamıştır. Anadolu’da yetişen sûfilerin hadisleri hangi esaslara göre şerh ettikleri, rivayetleri tasavvufî kavramlarla nasıl ilişkilendirdikleri ve yorumlarında hangi kaynaklara başvurdıkları, bu tarihin ihmal edilmiş bir yönünü oluşturmaktadır. Cemâl-i Halvetî’nin hadis yorumları da söz konusu birikimin Osmanlı dönemindeki seçkin numuneleri arasında anılmaktadır.

“Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı” rivayeti, bu yorum geleneğinin en çok tartışılan metinlerinden biridir. Farklı lafızlarla nakledilmesi, özellikle “sûret” kavramı ve zamirin mercii hakkında tartışmaları beraberinde getirmiş; kelâm, hadis ve tasavvuf sahalarında rivayetin hem lafzî hem de sembolik düzlemde okunabileceğine dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bu durum, rivayetin farklı disiplinlerin birikimi gözetilerek incelenmesini gerektirmektedir.

Tasavvuf geleneğinde rivayet, insanın varlık içindeki yerini ve ilâhî hakikatlerle irtibatını izah eden bir çerçevede ele alınmış; insan ilâhî isim ve sıfatların tecellîgâhı sayılmış, “sûret” kavramı da bu tecellîlerin sembolik ifadesi şeklinde yorumlanmıştır. Cemâl-i Halvetî de bu çizgide, hadis birikimini tasavvufî tecrübeyle birleştiren bir yorum tarzı ortaya koymuştur.

Çalışmanın merkezinde Cemâl-i Halvetî’nin *Risâle fî hadîsi “İnnallâhe Teâlâ halaka Âdeme alâ sûretihi”* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1084/5, vr. 81b-86b) adlı eseri bulunmaktadır. Bu risaleden hareketle müellifin

¹ Ahmet Yücel, “Hadislerin Yazılı Rivayeti ve İmlâ Geleneği”, *Anadolu’da Hadis Geleneği ve Dârü’l-Hadisler*, ed. Muhittin Düzenli (Samsun: 2011), 37-48.

işârî yorum tarzı, delil örgüsü, yorum ilkeleri ve kavramsal çerçevesi sistemli biçimde tahlil edilmektedir.

Makalenin ilk bölümünde Cemâl-i Halvetî'nin hayatı ve eserleri tanıtılmış, ikinci bölümde söz konusu rivayet hadis ilmi ve tasavvuf açısından değerlendirilmiştir. Üçüncü bölüm ise müellifin rivayete dair işârî yorum yöntemine ayrılmış, bu sayede Osmanlı dönemi sûfî hadis şerhi geleneğinden belirgin bir örnek sunulmuştur.

1. Cemâl-i Halvetî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı ve Kişiliği

15. yüzyıl Osmanlı ilim ve tasavvuf muhitinin önde gelen isimlerinden Cemâl-i Halvetî'nin asıl adı Muhammed'dir; doğum yeri ve tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklarda Aksaray, Amasya ve Karaman ihtimalleri zikredilmiş, nesebinin Hz. Ebû Bekir'e ulaştığı kaydedilmiştir. "Cemâlî", "Cemâleddîn" ve "Cemâl-i Halvetî" gibi adlarla anılan sûfî, "Çelebi Halîfe" unvanıyla şöhret bulmuştur.²

İlk tahsilini memleketinde tamamlayan Cemâl-i Halvetî, İstanbul'da medrese ilimleriyle meşgul olmuş, ardından tasavvufa yönelmiştir. Taşköprüzâde'nin naklettiğine göre bu yöneliş ilim tahsili sırasında başlamış ve onu

² bk. Sinanüddîn Yûsuf b. Ya'kûb el-Halvetî, *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-ı Tarikat-ı 'Alîyye-i Halvetiyye* (İstanbul, 1290), 16-17; Harîrizâde Kemâleddîn, *Tibyanü'l-vesâil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Koleksiyonu, nr. 430), 245b; Cemâleddîn Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye ez Leme'ât-ı 'Ulviyye*, haz. Serhan Tayşi (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993), 427; Abdurrahman Câmî, *Evlîyâ Menkıbeleri (Nefahâtü'l-üns)*, trc.-şerh. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 1995), 579; Sadık Vicdanî, *Tomâr-ı Turuk-i Âliyye*, haz. İrfan Gündüz (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995), 206; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr Şerh-i Esmâ-ı Esrâr*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 3/323; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mehmet Ali Yekta Saraç (Ankara: TÜBA Yayınları, 2016), 1/51.

Halvetiyye çevresine ulaştırmıştır.³ Önce Hacı Halîfe'ye, daha sonra Abdullah Karamanî'ye intisap edip seyrüsülûkünü sürdürmüştür.⁴

Tasavvufa yönelişinde, Kur'ân'a gösterilen ilgisizlik karşısında yaşadığı iç muhasebenin etkili olduğu aktarılmaktadır. Bu tecrübe, ilim ile amelin birleşmesi gerektiği kanaatini kuvvetlendirmiş ve dünyevî hedeflerden uzaklaşmasına vesile olmuştur.⁵ Daha sonra çeşitli şeyhlerle görüşmüş, nihayet Pîr Muhammed Erzincânî'ye intisap ederek hilâfet almış ve Amasya'da irşada başlamıştır.⁶

Şehzade II. Bâyezid ile Amasya'da tanışan Cemâl-i Halvetî, onun davetiyle İstanbul'a gelmiş ve Koca Mustafa Paşa dergâhında irşad vazifesini üstlenmiştir.⁷ Bu görevi yaklaşık dokuz yıl devam ettirmiştir.⁸

Hayatının son döneminde Haremeyn'i ziyaret maksadıyla yola çıkmış, Şam civarındaki Tabut Korusu'nda vefat etmiştir. Bu yolculuğa, İstanbul'da meydana gelen depremin ardından yapılan istişare neticesinde karar verildiği rivayet edilir.⁹ Vefat tarihi hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte 899/1494 yılı kabul görmüş; "Kad mâte şâhu'l-evliyâ" ibaresiyle tarih düşürüldüğü nakledilmiştir.¹⁰

³ Ebü'l-Hayr İsâmüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, tahk. Ahmet Subhî Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 267.

⁴ Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, 428-429; Vicdanî, *Tomâr-ı Turuk-i Âliyye*, 206. Ayrıca bk. Mehmet Serhan Tayşi, "Cemâl-i Halvetî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 7/302.

⁵ bk. Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, 430.

⁶ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, 3/324; Sinanüddin Yûsuf b. Ya'kûb el-Halvetî, *Menâkıb-ı Şerîf*, 18.

⁷ Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, 430.

⁸ Tayşi, "Cemâl-i Halvetî", 7/302

⁹ Hulvî, *Lemezât*, 433; Vassâf, *Sefîne*, 3/324; Sinanüddin Yûsuf el-Halvetî, *Menâkıb*, 22

¹⁰ Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, 435; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, 3/324; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/52; Vicdanî, *Tomâr-ı Turuk-i Âliyye*, 207.

1.2.Eserleri

Cemâl-i Halvetî, Osmanlı dönemi tasavvuf geleneğinde en çok eser veren sûfîlerden biri kabul edilmektedir.¹¹ Bursalı Mehmed Tahir eserlerinin sayısını yirmi bir olarak vermişse de şüpheli nispetler hesaba katıldığında bu sayının otuza yaklaştığı anlaşılmaktadır. Çoğu Arapça kaleme alınan bu eserler genellikle sûre ve âyetlerin tasavvufî yorumuna yöneliktir. Müellifin eserlerinden bazıları şöyle sıralanabilir:

Tefsirle ilgili eserleri: *Risâletu'l-Kevseriyye, Envârü'l-Kulûb, Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha, Kitâbu'n-Nûriyye, Kitâbu Şerhi'l-Ebyât, Risâle-i Teşrihiyye, Risâletü'n-Nusretiyye, Risâle fî İsmeyni'l-A'zameyn.*

Hadisle ilgili eserleri: *Te'vîlâtü Erbaîne Hadîsen*¹², *Şerhu Erbaîne Hadîsen Kudsiyyen*¹³, *Erbaîne Hadîsen*¹⁴, *Erbaîne Hadîsen*¹⁵ ve bu makalenin konusunu teşkil eden risâle.¹⁶

Fıkıhla ilgili eserleri: *Risâle fî Beyâni Esrârî'l-Vudûi'z-Zâhiriyye ve'l-Ma'nevîyye.*

Tasavvufla ilgili eserleri: *Risâletu'r-Râhimîyye, Sirâcu's-Sâlikîn, Fasıl fî Âdâbi'z-Zikr, Şerh-i Sâd Kelime-i Sıddîk-i Ekber, Cevâhiru'l-Kulûb, Risâle-i Sûfiyye, Cengnâme.*

Diğer eserleri: *Risâletu'l-İslâmiyye, Te'vîlü Hubbu'd-Dünyâ Re'su Külli Hatî'e, Habbetu'l-Mahabbe, Risâle-i Fakriyye, Dîvânçe.*

¹¹ Tayşi, "Cemâl-i Halvetî", 7/302.

¹² Cemâl-i Halvetî, *Te'vîlâtü Erbaîne Hadîsen*, thk-trc. İsmail Hısım (İstanbul: Ark Yayınevi, 2022).

¹³ Cemâl-i Halvetî, *Kudsî Kırk Hadis ve Şerhi*, thk-trc. İsmail Hısım (İstanbul: Ark Yayınevi, 2019).

¹⁴ Cemâl-i Halvetî, *Erbaîne Hadîsen* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 686/14), vr. 127b-140a; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 686/13), vr. 116b-126b.

¹⁵ Cemâl-i Halvetî, *Erbaîne Hadîsen* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail, 686/5), vr. 44b-58b.

¹⁶ Eser Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. bk. Cemâl-i Halvetî, *Marifet Kapısı: Risale Şerhleri*, çev. Ömer Çınar vd. (İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2024), 99-110.

Kendisine nispet edilen eserler: *Esrâru'l-İlâhiyye, Risâle-i Etvâr-ı Seb'a, Makâle-i Tevsikiyye, Risâle-i Tevhîdiyye, Te'vîlu Halakallâhu Âdeme 'alâ Sûretihi*.¹⁷

Cemâl-i Halvetî hakkında yapılan çalışmalar şunlardır:

Hadisle İlgili Çalışmalar:

1. Muhammet Yılmaz. "Cemal-i Halvetî'nin Er-Risaletü'l-Kevseriyye Adlı Kırk Hadis Risalesi ve Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *III. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2016, 358-366.

2. İsmail Hısım. *Cemâl-i Halvetî ve Te'vilâtü Erbaîne Hadîsen ve Şerhu Erbaîne Hadîsen Kudsiyyen Adlı Eserlerinin Tahkik ve İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. Bu çalışma 2019 ve 2022 yıllarında Ark Yayınları tarafından kitap olarak basılmıştır.

2. "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yarattı" Rivayetin Hadis ve Tasavvuf Açısından Değerlendirilmesi

2.1. Hadis İlmi Açısından Rivayetin Değerlendirilmesi

Cemâl-i Halvetî sûret hadisini senedini anmadan risalesine almıştır. Rivayet, Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'in (öl. 261/875) eserlerinde bulunmasının yanı sıra diğer hadis kaynaklarında da sahih olarak zikredilmiş, hakkında farklı mülahazalar ileri sürülmüştür.

Hadis literatüründe *خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ* "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" rivayeti farklı lafızlarla nakledilmiş ve hakkında pek çok görüş serdedilmiştir. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Abd b. Humeyd (öl. 249/863) hadisi Ebû Hüreyre'den yalnızca "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" lafzıyla rivayet etmiştir.¹⁸ Hz. Âdem'in boyunun altmış zira olduğunu, meleklerle

¹⁷ bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/51; Tayşi, "Cemâl-i Halvetî", 7/302; Muharrem Çakmak, "Türk Mutasavvıf Şairi Aksaraylı Cemal Halvetî", *EKEV Akademik Dergisi* 7/16 (2003), 192-193.

¹⁸ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 12/275; Abd b. Humeyd, *el-Müsned*, thk. Subhi el-Bedri es-Sâmerrâi-M. Muhammed Halil es-Sâidî (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1988), 417

selamlaştığını ve yaratılışına dair diğer özellikleri anlatan mufassal tarîkler ise Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770), Buhârî, Müslim ve İbn Hibbân (öl. 354/965) tarafından aktarılmıştır.¹⁹

Bazı rivayetlerde ise "sûret" lafzı, yüze vurmayı yasaklayan farklı bir bağlamda geçmektedir. Humeydî (öl. 219/834), Ahmed b. Hanbel, Müslim ve İbn Ebî Âsım (öl. 287/900) bu tarz rivayetleri Ebû Hüreyre'den tahrîc etmiş; Abd b. Humeyd Ebû Saîd'den, Abdurrazzâk es-San'ânî (öl. 211/826-27) ise Katâde'den mürsel olarak nakletmiştir.²⁰ Diğer bazı tarîklerde hem yüze vurma yasağı hem de *وَوَجْهَ مَنْ أَشْبَهَ وَجْهَكَ*, *فَبَحَّحَ اللَّهُ وَجْهَكَ* "Allah senin yüzünü ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsin" demekten nehyeden ifadeler bulunmaktadır.²¹

Ayrıca İbn Ebî Âsım ve Taberânî (öl. 360/971), İbn Ömer'den *إِنَّ ابْنَ آدَمَ خُلِقَ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ تَعَالَى* "Âdemoğlu Rahmân'ın sûreti üzere yaratılmıştır" lafzıyla gelen tarîke yer vermiştir.²²

Hadiste geçen "sûret" kelimesine bitişen zamirin kime râci olduğu da âlimler arasında tartışılmıştır. İbn Hibbân, zamirin Allah'a râci olamayacağını, aksi bir anlayışın küfre götüreceğini belirtmiş ve rivayeti Hz. Âdem'in diğer yaratılmışlardan üstünlüğü şeklinde yorumlamıştır. Ona göre bazı tarîklerde zamirin dövülen kimseye döndüğünü gösteren bir bağlam mevcuttur.²³ Nevevî

¹⁹ Ma'mer b. Raşid, *el-Cami'* (Abdürrezzak'ın *el-Musannef*'i içinde) (Beyrût: y.y., 1403), 10/384; Buhârî, "İsti'zân", 1; Müslim, "Cennet", 28; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibban*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 14/33. Rivayetin "suret" ifadesi bulunmayan tarîk için bk. Buhârî, "Enbiya", 1; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1989), 339.

²⁰ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/427; Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1996), 2/476; Müslim, "Birr", 115; İbn Ebî Asım, Ebûbekr Ahmed b. Amr b. Dahhâk, *es-Sünne*, thk. Muhammed Nasıruddin Elbani (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslamî, 1400), 1/227-228; Abd b. Humeyd, *el-Müsned*, 283; Abdurrezzak es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, 2. bs. (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1403), 9/444.

²¹ bk. Abdurrezzak, *el-Musannef*, 9/445; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/382; İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/229-230.

²² bk. İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/228-230; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Silefî (Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983), 12/430.

²³ İbn Hibban, *Sahih*, 13/18; 14/34

(öl. 676/1277) de zamiri farklı ihtimaller üzerinden değerlendirmiş ve bunun Hz. Âdem'in yaratılışındaki sabit şekle işaret edebileceğini kaydetmiştir.²⁴

İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) ise “*Kendi sûretinde*” ifadesinin, Hz. Âdem'in ilk yaratılışından beri değişmeden varlığını sürdürdüğünü gösterdiği kanaatindedir. Bu ifade, onun nazarında, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını ileri süren Dehrîler'e, Tabiatçılar'a ve Kaderîler'e karşı bir reddiye mahiyeti taşımaktadır.²⁵ Bazı âlimler ise zamirin dövuken kimseye râci olduğunu söylemiş, yüze vurma yasağının gerekçesini bu yorumla açıklamıştır. Kurtubî (öl. 671/1273) bu te'vili en isabetli yorum olarak benimsemiştir.²⁶

Rivayet eleştirilerden de nasibini almıştır. Hz. Ali, hadisi teşbih manasında yanlış anlayanları uyarmış ve Allah'ın misli olmadığını hatırlatmıştır.²⁷ Mâlik b. Enes (öl. 179/795) de bu hadisin rivayet edilmesini doğru bulmamıştır.²⁸ Buna karşılık selefin cumhuru hadisi sahih saymış, teşbih anlamını reddetmiş, lafzın zâhîrî manasının murad edilmediğini söyleyerek hakiki manasının ilmini Allah Teâlâ'ya bırakmıştır. Nevevî'ye göre bu anlayış daha ihtiyatlı ve daha selamettir. Halef âlimlerinden bir kısmı ise hadisi Allah'ın tenzihine uygun düşecek şekilde te'vil yoluna gitmiştir.²⁹

Görüldüğü gibi “Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı” rivayeti hadis literatüründe farklı lafızlarla nakledilmiş, “sûret” lafzındaki zamirin merciine dair ihtilaf sebebiyle kelâmî ve tasavvufî yorumlara konu edilmiştir. Rivayetin aslının Buhârî ve Müslim gibi temel kaynaklarda yer alması, hadisçiler nezdinde sahih kabul edildiğine delildir. Bununla birlikte bazı tarîklerde geçen

²⁴ Nevevî, *Şerhu Sahih-i Müslim* (Beyrût: Dârü İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1392), 16/166.

²⁵ bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki-Muhibbuddin Hatib (Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 11/3.

²⁶ bk. Kurtubî, *el-Camî' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdulalim el-Berdûnî (Kâhire: Dârü's-Şa'b, 1372), 5/392.

²⁷ bk. Rabî' b. Habîb, *Müsnedü'r-Rabî'*, thk. Muhammed İdris-Aşur b. Yusuf (Beyrût: Dârü'l-Hikme/Mektebetü'l-İstikâme, 1415), 314-315

²⁸ bk. Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Beyrût: Dârü'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1984), 2/251; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1413), 5/449-450; 6/320; 8/103.

²⁹ bk. Nevevî, *Şerhu Sahih-i Müslim*, 16/166.

“Rahmân’ın sûreti” lafzı ile yüze vurma yasağı bağlamındaki varyantlar, hadis âlimleri arasında farklı değerlendirmelerin doğmasına sebep olmuştur. Zami-rin Allah’a, Hz. Âdem’e yahut dövülen kişiye râci olduğu yönündeki yorumlar da rivayetin bağlamı gözetilerek okunmasını zorunlu kılmaktadır.

Öte yandan Hz. Âdem’in yaratılış özelliklerini anlatan “boyu altmış zira idi” rivayeti genel kabul görmüş, diğer tariklerdeki sûret lafızlarının ise kimi âlimlerce idrâc ihtimali taşıdığı ileri sürülmüştür.³⁰

Bu sebeple sûret hadisine dair tasavvufî ve işârî yorumların sağlıklı biçimde anlaşılması, her şeyden önce rivayetin hadis ilmindeki tartışmalı yapısının bilinmesine bağlıdır. Cemâl-i Halvetî’nin yorumları da lafzî ve teşbihî bir anlayışa değil, hadis etrafında oluşan bu yorum geleneği içinde şekillenmiş işârî bir okumaya dayanmaktadır. Rivayetin hadis ilmindeki anlam zemini belirginleştikten sonra sûfî yorumların hangi nazarî arka plan üzerinde yükseldiği daha açık biçimde görülebilecektir.

2.2. Tasavvufî Açıdan Rivayetin Yorumu

“Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı” hadisi, tasavvuf geleneğinde insanın ilâhî hakikatlerle irtibatını izah eden temel dayanaklardan biri sayılmıştır. Ne var ki sûfîler bu rivayeti lafzî anlamla sınırlı bir okumaya hapsedmemiş, işârî ve sembolik bir yorum zemininde açıklamışlardır. Zira Allah cisim, heyet ve şekil gibi mahlûkata ait niteliklerden münezzehtir. Bu sebeple hadisteki “sûret” kavramı, ilâhî isim ve sıfatların insanda zuhur ve tecelli edişine işaret eden bir anlam alanında değerlendirilmiştir.³¹

Vahdet-i vücûd düşüncesinde bu hadis, âlemin ilâhî isimlerin zuhuruyla beş mertebede teşekkül ettiğini ileri süren kozmolojik bir çerçeveye birlikte okunmuştur. Gayb-ı mutlak, ceberût, melekût ve şehâdet âlemlerinden oluşan ilk dört mertebe ilâhî zuhurun derecelerini yansıtırken insan-ı kâmil mertebesi

³⁰ Konuyla ilgili çalışmalar için bk. Kahraman, “Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Tahlil Denemesi”, *HTD*, 2003, s. 51-70. Ayrıca bk. Şaban Çiftçi, “Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahrîc ve Değerlendirmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Mart 2014), 1-20.

³¹ bk. Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *el-Futûhâtü’l-Mekkiyye* (Beyrût: ts.), 2/160-161, 246; *Tedbîrât-ı İlâhiyye*, çev-şerh Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı (İstanbul: İz Yayınları., 1992), 19, 25, 76, 79, 234, 263.

bunların tamamını kendinde toplayarak âlemin özünü temsil etmektedir. Bu anlayışa göre insan-ı kâmil, kâinatın küçük bir nüshası (âlem-i sağîr) olarak Allah'ın isim ve sıfatlarına ayna olmaktadır.³²

Bununla birlikte ilk dönem mutasavvıfları hadisi, vahdet-i vücûd nazariyesinde olduğu gibi insanı Allah'la özdeş kılacak biçimde yorumlamamıştır. Onlara göre buradaki "sûret" kelimesi "usul" ve "metot" anlamına gelmekte olup ifade, "Âdem'i tasvir ettiği ve güzel kıldığı sûret üzere yarattı" şeklinde anlaşılmalıdır.³³ Gazzâlî (öl. 505/1111) de sûret kelimesiyle renk, şekil ve heyet gibi zâhirî unsurların değil, insan ruhu ile ilâhî ruh arasında cevher, sıfat ve fiiller düzeyinde bir münasebetin kastedildiğini vurgulamıştır.³⁴

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) ise bu hadisin sıhhatini keşif yoluyla kabul etmiş, "Rahmân'ın sûreti" rivayetini de aynı bağlamda ele almıştır. Ona göre fark makamında "Allah'ın sûreti", cem makamında ise "kulun sûreti" anlamı ön plana geçer. İbnü'l-Arabî hadisi "Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti"³⁵ âyetiyle irtibatlandırmış ve insanın, Allah'a ait yönlerin sonsuz çeşitliliğini bünyesinde barındırdığını söylemiştir. Şeyh-i Ekber'e göre insan bu istidadı ölçüsünde ilâhî sûreti açığa çıkarır; fakat pek azı bunu bütünüyle gerçekleştirebilir. Kabiliyetlerin fiiliyata dönüşme derecesine göre insan; melek, velî, peygamber yahut hayvan ve bitki seviyesinde bir varoluş sergilemektedir.³⁶

Tasavvuf ilminde sûret hadisi, insanın metafizik konumunu açıklayan anahtar rivayetlerden biri hâline gelmiştir. Bazı sûfîler insanı Allah'ın sıfatlarının mazharı, kâinatın özü ve Hakikat-i Muhammediyye'nin yansıması olarak görmüştür. Bu sebeple "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" hadisi, onlar için insan-ı kâmil anlayışının başlıca delili mesabesindedir.

³² bk. Esmâ Öztürk, "Son Devir Osmanlı Mutasavvıflarından Ahmed Avni Konuk'un (1868-1938) İnsan-ı Kâmil Anlayışı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 25/3 (2014), 178.

³³ bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), 262-264; *İslâm Tasavvufu*, (Ankara: Pars Matbaası, ts.), 117-118

³⁴ bk. Gazzâlî, *İhyâü ulûmî'd-dîn*, thk. Ali Muhammed Mustafa-Se'îd el-Mehâsinî (Dimeşk: Dârü'l-Feyhâ, 2010), 5/47.

³⁵ Bakara 2/31.

³⁶ bk. İbnü'l-Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/136-137; William Chittick, *Hayal Âlemleri: İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 51.

Bu kısa açıklamaların ardından 15. yüzyıl Osmanlı sûfisi Cemâl-i Halvetî'nin söz konusu rivayeti işârî bir bakışla ve bazı temel dayanaklar (âyet, hadis, Arap dili ve şiir) çerçevesinde nasıl yorumladığı incelenecektir. Tasavvufa duyduğu ilgi kadar hadis ilmiyle de yakından meşgul olan ve bu sahada eserler kaleme alan Cemâl-i Halvetî örneğinde, sûfi hadis yorumunun somut bir teza-hürü ortaya konulacaktır.

3. Cemâl-i Halvetî'nin Sûret Hadisine Dair İşârî Yorum Metodu

Hadisler, İslâmî ilimlerin erken dönemlerinden itibaren sûfilerin düşünce dünyasında zâhirî bir referansın ötesinde, işârî ve bâtinî hakikatlere ulaştıran bir vasıta addedilmiştir.³⁷ Cemâl-i Halvetî'nin *"Allah Âdem'i kendi sûreti üzere yaratmıştır"* hadisine dair işârî şerhi de bu anlayışın açık bir örneğidir. Müellif bu hadisi; insanın manevî mahiyetini, ilâhî isimlerle ilişkisini, peygamberî ruhun asıllığını, ahlâkî kemalin ehemmiyetini ve dünyanın metafizik boyutunu açıklayan bir metin olarak okumuştur. Hadisi işârî açıdan şerh ederken âyet, hadis, lügavî açıklama ve şiirleri temel dayanak olarak kullandığı görülmektedir. İşârî metodunu oluşturan bu dayanaklar aşağıda sırasıyla ele alınacaktır.

3.1. İşârî Yorumda Kullandığı Temel Dayanaklar

3.1.1. Âyetlerle Açıklama

Hadislerin âyetlerle açıklanması ve yorumlanması, esasen sahâbe döneminden beri bilinen ve uygulanan bir usuldür. Âyet ve hadis bütünlüğünün gözetilmesi, rivayetlerin doğru kavranması açısından büyük bir değer taşır. Bu sebeple rivayet metinlerinin tahlilinde âyetler sağlam bir istinat noktası kabul edilmiştir. Hadislerin âyetler ışığında ele alınması, işârî yorum geleneğine mensup sûfiler arasında da yaygınlık kazanmıştır. Sûfiler âyetleri delil olarak zikrederken çoğu zaman hadislere dair işârî ve tasavvufî izahlarını temellendirmeyi amaçlamışlardır. Hadis şerhlerinde âyetleri kimi zaman açıklamalarıyla

³⁷ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Fikret Karapınar, "Hadis ve Tasavvuf: Sûfilerde Hadis Usulü ve Şerhi", *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği Sempozyumu*, ed. Ahmet Cahid Haksever (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2022), 149-184.

birlikte aktarmış, kimi zaman da onlara doğrudan işaret etmekle yetinmişlerdir.³⁸

Cemâl-i Halvetî de bu usule uyarak “Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı” hadisinin muhtevasını pekiştirmek ve işârî şerhinde ortaya koyduğu tasavvufî görüşleri teyit etmek amacıyla âyetlere müracaat etmiştir.

Müellife göre bu hadisin sırlarını herkesin kavraması güçtür; bu ilme ancak Allah’ın lütfuyla erişilebilir. Halvetî bu noktada وَأَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ “Muhakkak bütün lütuf Allah’ın elinde olup onu dilediğine verir. Allah büyük lütuf sahibidir”³⁹ âyetini zikrederek hakikate ulaşmanın akıl ve nakle sınırlı kalmadığını, ilâhî inayetle gerçekleştiğini ve sûret hadisinin de bu sırlar arasında yer aldığını vurgulamıştır.⁴⁰

Şârih, insanın hakikati kavramada kendi başına yeterli olmadığını, dalâletin de ilâhî iradenin bir tecellisi olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ “Allah dilediğini sapkınlık içinde bırakır, dilediğini de doğruya iletir”⁴¹ âyetini delil göstererek hadisi, insanın ancak ilâhî meşîet dairesinde hidayete erdiği yahut dalâlete sürüklendiği bir hakikat şeklinde yorumlamıştır.⁴²

Müellif sûret hadisini insan yaratılışının çok katmanlı yapısına da bağlamıştır. Halvetî’nin kanaatine insan, tıpkı Kur’ân gibi tabakalar hâlinde yaratılmıştır. Bu hususa وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَاراً “Oysa O sizi türlü evrelerden geçirerek yaratmıştır”⁴³ âyetiyle işaret etmiş; sûretin zâhirî bir şekilden ibaret olmadığını, insanın ruh, akıl, kalp ve beden boyutlarını içine alan küllî bir varlık olduğunu savunmuştur.⁴⁴

Müellifin nazarında hakikat bilgisine ulaşmak herkesin kârı değildir; bunun için bir mürşide ve rehber ihtiyaç duyulur. Bu görüşünü açıklarken فَسْأَلُوا

³⁸ bk. Zîşan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2020), 256-257.

³⁹ Hadid 57/29.

⁴⁰ Cemâl-i Halvetî, *Risâle fî hadîsi “İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi”* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1084/5), 81b-82a.

⁴¹ Fâtır 35/8.

⁴² bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi”* (Carullah, 1084/5), 82a.

⁴³ Nûh 71/14.

⁴⁴ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi”* (Carullah, 1084/5), 82b.

أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ “Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun”⁴⁵ âyetini delil olarak sunmuştur. Böylece sûret hadisinin te’vilini müşşid-mürîd ilişkisinin terbiye edici yönüyle bağdaştırmış; insanın hakikati kendi başına çözemeyeceğini, Rabbini ancak müşşidin aynasında tanıyabileceğini dile getirmiştir.⁴⁶

Cemâl-i Halvetî, sûret hadisinin zâhirine takılanların hataya düşeceği konusunda okuyucuyu uyarmıştır. Müteşâbih nasların yanlış anlaşılması için şu âyete dayanmıştır: يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ “Allah’ın eli onların elleri üzerindedir.”⁴⁷ Müellifin anlayışında âyetteki “el” ifadesi nasıl mecazî olarak anlaşılmalıysa “sûret” lafzı da mecazî açıdan te’vil edilmelidir. Bu âyetten hareketle sûret hadisinin zâhiri bir şekil beyanından öte, ilâhî hakikatlere işaret ettiği sonucuna ulaşmıştır.⁴⁸

Müellif sûret hadisini ahlâkî kemal ile de ilişkilendirmiştir. Bu yoruma göre sûret, insanın güzel ahlâkla bezenmesini gerektirir. Bu noktada قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir”⁴⁹ âyetine yer vermiştir. Hadisi tasavvufî terbiyenin gayesiyle bu şekilde buluşturarak sûret kavramını bedensel şekilden ziyade kalbin tezkiyesiyle alakalı bir anlam çerçevesinde değerlendirmiştir.⁵⁰

İnsanın Allah’a yakınlığını sûret hadisiyle açıklarken وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ “Biz ona şah damarından daha yakınız”⁵¹ âyetine atıfta bulunmuştur. Halvetî’ye göre insanın sûreti, ilâhî yakınlığın tecelli ettiği bir ayna gibidir; hadisin işaret ettiği hakikat de Allah’ın kuluna en derin düzeyde nüfuz eden yakınlığının idrakidir.⁵²

Cemâl-i Halvetî fenâ ve visal tecrübesini izah ederken sûret hadisini “gözün sapmaması” ilkesiyle birlikte ele almış ve bu hususta مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى “Göz ne kaydı ne de hedefinden şaştı”⁵³ âyetini delil olarak kaydetmiştir. Bu izaha göre

⁴⁵ Nahl 16/43.

⁴⁶ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 83b.

⁴⁷ Fetih 48/10.

⁴⁸ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 84b.

⁴⁹ Şems 91/9.

⁵⁰ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 85a.

⁵¹ Kâf 50/16.

⁵² bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 85a.

⁵³ Necm 53/17.

sûret hadisini idrak yolundaki kişi manevî seyrinde istikamet üzere kalmalı, hayal ve vehimlere kapılmamalıdır. Müellif bu âyeti seyrüsülûkün doğruluğunu temin eden bir işaret olarak da yorumlamıştır.⁵⁴

Şârih, “sâkî” metaforunu işlerken sûret hadisini Allah’ın ihsanıyla irtibatlandırmıştır. Burada *وَسَقِيَهُمْ زُبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا* “Rableri onlara tertemiz bir içecek verir”⁵⁵ âyetini aktarmıştır. Bu yorumda sûret hadisinin işaret ettiği hakikat ilâhî içecek, yani safiyet ve feyizle bağlantılı hâle gelmekte; insan Allah’ın lütfuyla manevî bir visale ermektedir.⁵⁶

Müellif sûret hadisini kul ile Allah arasındaki sevgi bağıyla da açıklamış ve bu noktada *يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ* “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler”⁵⁷ âyetine başvurmuştur. Bu yorumda insanın sûreti ilâhî sevginin mazharıdır. Sûret hadisi, bu sevginin çift yönlü olduğuna, Allah’ın kuluna, kulun da Allah’a yönelişine delâlet etmektedir.⁵⁸

Son olarak Cemâl-i Halvetî, sûret hadisini Allah’ın mülk ve kudretiyle münasebet içinde düşünmüştür. “Dünya Hak Teâlâ’nın hâkimiyetindedir” diyerek *تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* “Mutlak hükümlerlik elinde olan Allah, yüceler yücesidir ve O’nun her şeye gücü yeter”⁵⁹ âyetini anmıştır. Müellife göre sûret, insan varlığının Allah’ın mutlak mülkü içindeki bir tecellisidir.⁶⁰

Hâsılı Cemâl-i Halvetî’nin şerhinde benimsediği istişhâd yöntemi, rivayeti Kur’ân’ın anlam dünyası içinde ele alıp açıklamaya dayanmaktadır. Müellif hadisteki ifadeleri ilgili âyetlerle birlikte okumuş, zâhirden doğabilecek yanlış anlamaların önünü kesmiş ve işârî yorumunu Kur’ânî bir zemine oturtmuştur. Sûret hadisini ele alırken ilâhî lütuf, hidayet, insanın mertebeli yaratılışı, mürşid rehberliği, mecazî te’vil, nefis terbiyesi ve ilâhî yakınlık gibi konuları farklı âyetlerle desteklemiş, hadisin anlamını geniş bir çerçevede temellendirmiştir. Âyetler böylece yorumun kuruluşunda belirleyici delil vazifesi görmüştür.

⁵⁴ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*” (Carullah, 1084/5), 85b.

⁵⁵ İnsân 76/21.

⁵⁶ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*” (Carullah, 1084/5), 86a.

⁵⁷ Mâide 5/54.

⁵⁸ Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*” (Carullah, 1084/5), 86a-86b.

⁵⁹ Mülk 67/1

⁶⁰ Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*” (Carullah, 1084/5), 86a.

3.1.2. Hadislerle Açıklama

Cemâl-i Halvetî, sûret hadisine dair işârî yorumlarını temellendirmek için çeşitli rivayetlere başvurmuş ve risalesinde on yedi hadisi senetsiz olarak nakletmiştir. Bu rivayetlerin hadis değeri ve sûret hadisiyle ilişkisi ayrı ayrı ele alınması gereken bir meseledir. Zira bunlar arasında zayıf, mevzû veya hadis kaynaklarında tespit edilemeyen nakiller bulunduğu gibi, sahih kaynaklardaki bazı rivayetler de sûret hadisinin anlamına doğrudan katkı sağlamamaktadır. Bu durum, müellifin rivayetleri öncelikle tasavvufî yorumunu destekleyen istihâd unsurları olarak kullandığına delâlet eder. Dolayısıyla söz konusu rivayetler incelenirken hem sıhhat durumları hem de sûret hadisinin yorumuyla kurdukları ilişki ayrıca gözetilmelidir.

Cemâl-i Halvetî, risalesine konu edinip yorumlarının merkezine yerleştirdiği “Allah, Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır” rivayetini, insanın fizikî yaratılışından öte ilâhî isimlerin insandaki tecellisi olarak anlamıştır. Ona göre insan, Allah’ın sıfatlarının aynasıdır. Müellifin bu işârî yorumu, tasavvuf düşüncesinde insanın yaratılışı, ilâhî isimlerle münasebeti ve manevî kemali etrafında oluşan birikimin bir parçasıdır. Nitekim Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 412/1021), “Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı” rivayetini, Allah’ın Âdem’i tasvir ettiği sûret üzere yaratması ve sûretini güzel kılması şeklinde açıklamış; Âdem’in bâtınının marifetle, zâhîrinin ise çeşitli hizmetlerle bezendiğini söylemiştir.⁶¹ Daha önce zikredildiği üzere İbnü’l-Arabî de aynı rivayeti Âdem’in ilâhî isimlerle irtibatı ve insanın âlemdeki câmi’ konumu çerçevesinde yorumlamış, insanın esmâ-i ilâhiyyeyi kuşatan bir varlık oluşuna dikkat çekmiştir. Cemâl-i Halvetî de bu çizgiyi takip ederek sûret hadisini ilâhî isim ve sıfatların insandaki tecellileri bağlamında işlemiş ve risalesinin temel eksenlerinden biri hâline getirmiştir.

Bu hadis, şerhin bütününe taşıyan asıl metindir. Cemâl-i Halvetî, insanın ilâhî isimlerin bir tecellisi olduğunu ön plana çıkarmak için pek çok rivayete müracaat etmiştir. Bu rivayetler şunlardır:

⁶¹ bk. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Hakâiku’t-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrût: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2001), 2/330.

1. إِنَّ ابْنَ آدَمَ خُلِقَ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ : “Âdemoğlu Rahmân’ın sûreti üzere yaratılmıştır.”⁶²

Bu rivayet, hadisin Allah’ın “Rahmân” ismiyle bağına ortaya koymaktadır. Cemâl-i Halvetî, “Rahmân” kelimesinde elifin yazıda gizli oluşunu insanın bâtınî yönüyle ilişkilendirmiş, sûretin Rahmân’a nispet edilmesini de insanın rahmet sıfatlarına ayına oluşu şeklinde açıklamıştır.⁶³

2. إِنَّ لِقُرْآنٍ ظَاهِرًا وَبَاطِنًا لِبَاطِنِهِ بَاطِنًا إِلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ : “Kur’ân’ın bir zâhiri ve bir bâtını vardır; bâtınının da yedi bâtına kadar uzanan bâtını vardır.”⁶⁴

⁶² İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, thk. Muhammed Nasiruddîn el-Elbânî (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1400), 1/229 (No. 518); Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Silefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 12/430 (No. 13580). “Allah Âdem’i Rahmân’ın sûreti üzere yarattı” lafzı bazı hadis kaynaklarında İbn Ömer ve Ebû Hüreyre’den rivayet edilmiş, ancak isnadları hakkında muhaddisler arasında ihtilaf ortaya çıkmıştır. Bir kısım âlimler rivayetin bu lafzını râvi vehmi veya mana ile rivayetin sonucu kabul ederken, bazı sûfî ve müteahhir müellifler hadisi te’vil ederek değerlendirmişlerdir. Hadis tenkidinde yaygın kanaat, sahih ve mahfuz lafzın “Allah Âdem’i kendi sûretinde yarattı” şeklinde olduğu yönündedir. Çiftçi, Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır” Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi, 13-16. Ayrıca bk. Nevevî, *Şerhu Sahihi Müslim* (Dârü İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1392), 16/166; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, thk. Muhyiddîn el-Hatîb (Mısır: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1390), 5/183; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfîş (Kâhire: Dârü’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1964), 20/114. Ayrıca bk. Münâvî, *Feydu’l-kadîr* (Mısır: el-Mektebetü’t-Ticariyye el-Kübrâ, 1356), 3/445-446; İbn Adiyy, *el-Kamil fi du’afâi’r-ricâl*, thk. Yahya Muhtar Gazzavî (Beyrût: Dârü’l-Fikr, 1988), 4/144-153; İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadîs ve beyânüh*, thk. Musa Muhammed Ali (Beyrût: Âlemü’l-kütüb, 1985), 45-46.

⁶³ Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*” (Carullah, 1084/5), 83a.

⁶⁴ Rivayetin bu lafzı farklı yorumlara konu olmuş, bazı müellifler onu Şü-Bâtınî eğilimlerle irtibatlandırırken, Kur’ân’ın zâhir ve bâtın anlam yönler taşıdığı anlayışı çeşitli ilim çevrelerinde de kabul görmüştür. Bu çerçevede birçok Sünnî âlim, zâhir anlamı muhafaza eden ve dinin temel esaslarıyla uyum gösteren işârî yorumlara yer vermiştir. Tartışmalar daha çok bu yorumların kapsamı ve yöntemi üzerinde yoğunlaşmıştır. bk. Ali b. Ahmed es-Sâlûs, *Ma’a el-İsnâ Aşeriyye fi el-usûl ve’l-furû* (Riyâd: Dârü’l-Fadile, 2003), 461-462. Rivayet için ayrıca bk. İbn Teymiye, *Mecmû’u’l-fetâvâ* (Medine: Mucemme’u’l-Melik Fehd li Tibâ’atî’l-Mushafî’s-şerif, 2004), 13/230.

Rivayet bu şekliyle hadis kaynaklarında geçmemektedir. Bununla birlikte “Her âyetin bir zâhiri, bir bâtını vardır. Her âyetin bir haddi (sınırı), her haddin de bir matlâi (hakikatinin müşahede yeri) bulunur”⁶⁵ rivayetiyle örtüşmektedir.

Cemâl-i Halvetî bu rivayeti insan ile Kur’ân arasındaki benzerliği açıklamak için getirmiştir. Kur’ân’ın çok katmanlı anlamları bulunduğu gibi insan da zâhir ve bâtın katmanlarına sahiptir. Sûret hadisi de bu açıdan insanın çok boyutlu bir varlık olduğuna işaret eder.⁶⁶

3. القرآن والإنسان تَوَاحِدٌ: “İnsan ve Kur’an ikizdirler.”⁶⁷

Hadis kaynaklarında yer almayan bu söz, müellifin sûret hadisini izah ederken doğrudan irtibat kurduğu başlıca unsurlardandır. Cemâl-i Halvetî insanı ilâhî kelâm olan Kur’ân’ın bir aynası şeklinde tasvir etmiş, her ikisinin de hakikate açılan birer kapı mahiyeti taşıdığını belirtmiştir. Bu tasvirde insan sûreti ile Kur’ân’ın bâtınları arasında karşılıklı bir uygunluk bulunmakta, sûret hadisinin anlamı da insan ile ilâhî hitap arasındaki bu irtibat üzerinden açıklık kazanmaktadır.⁶⁸

4. كُنْتُ نَبِيًّا وَآدَمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ: “Âdem ruh ile ceset arasında iken ben nebî idim.”⁶⁹

⁶⁵ bk. Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 10/105 (No. 10107); *el-Mu’cemü’l-evsat* (Kâhire: Darü’l-Harameyn, 1995), 1/236 (No. 773); Süyûtî, *el-Camiu’s-sağîr fî ehâdisi’l-Beşîri’n-nezîr* (Beyrût: Darü’l-Fikr, ts.), No. 2727; Heysemî, *Mecma’u’z-zevâid ve menba’u’l-fevâid* (Beyrût, Mektebetü’l-Kudsî, 1982), 7/152 (11576-11579); Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1984), 9/278 (No. 5403).

⁶⁶ Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*” (Carullah, 1084/5), 82b.

⁶⁷ Cemâl-i Halvetî bu rivayeti Hz. Peygamber’e nispet ederek aktarmış olsa da, söz konusu ifade hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Ancak bazı tasavvufî kaynaklarda bu sözün Cüneyd-i Bağdâdî’ye ait olduğu belirtilmiştir. bk. Abdulhamîd en-Neyrîzî, *el-Bevâriku’n-nûriyye fî esrâri’l-hakâiki’z-zuhûriyye* (Riyâd: Merkezu Melik Faysal (Yazma Eserler) Kütüphanesi, 120566/B18054–18060), vr. 159. Ayrıca bk. Muhammed el-Kesnezân el-Hüseynî, *Mevsuatü’l-Kesnezân* (Beyrût: Darü’l-Mehabbe/Dâru Âyet, 2005), 18/122. Bununla birlikte bazı kaynaklarda aynı söz Hz. Ali’ye nispet edilmekte, ancak bu nispet de hadis literatüründe sabit bir rivayet olarak yer almamaktadır. bk. Mustafa İsmet Uzun, “Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/416.

⁶⁸ Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*” (Carullah, 1084/5), 82b.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ini tahkik eden Şuayb el-Arnaût, rivayetin isnadı hakkında “İsnadı sahihtir. Râvileri, sahâbî Meysere el-Fecr dışında Sahîhayn râvilerinden oluşan güvenilir kimselerdir.” değerlendirmesinde bulunmuştur. bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/202 (No. 20596). Aynı rivayet Buhârî’nin *et-Târihu’l-kebîr*’inde de yer almakta olup, ayrıca

Hiz. Peygamber'in ruhunun önceliğine işaret eden bu rivayet, Cemâl-i Halvetî'nin sûret hadisine dair açıklamalarında yer verdiği nakiller arasındadır. Müellif onu Hiz. Âdem'in sûreti ile Hakikat-i Muhammediyye arasında bağ kurmak amacıyla kullanmıştır. Bu yoruma göre Âdem'in sûreti Hiz. Peygamber'in nuruyla ilişkilendirilmekte, Hiz. Peygamber ise insanlık sûretinin aslı olarak takdim edilmektedir.⁷⁰

5. أَنَا مِنَ اللَّهِ، وَالْمُؤْمِنُونَ مِنِّي. "Ben Allah'tanım, mü'minler de bendendir."⁷¹

Mevzû olduğu belirtilen bu rivayet, insan ile Allah arasındaki bağda Hiz. Peygamber'in vasıta oluşunu öne çıkarmaktadır. Cemâl-i Halvetî bu sözden hareketle sûretin peygamberî bir asla dayandığını, mü'minlerin de bu asıldan beslendiğini söylemiştir.⁷²

Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, rivayet için "sahih" demiştir. bk. Celâleddîn es-Süyûtî, *es-Sirâcü'l-münîr fî tertîbi ehâdîsi Sahîhi'l-Câmi'i's-sağîr*, thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (Beyrut: Dâru's-Siddik-Müessesetü'r-Reyyân, 1430/2009), 1/66; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, No. 1606. Ayrıca bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ* (Kâhire: Mektebetü'l-Küdsî, 1351), 2/129. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, No. 20596; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/53.

⁷⁰ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*" (Carullah, 1084/5), 83a.

⁷¹ Söz konusu rivayet, hadis otoriteleri nezdinde güvenilir kabul edilmemiş, hatta açık bir biçimde mevzû kapsamında değerlendirilmiştir. Nitekim bazı muhaddisler, bu lafzın Hiz. Peygamber'e nispet edilen merfû bir rivayet olarak bilinirliğinin bulunmadığını özellikle kaydetmişlerdir. Buna karşılık nassların ortaya koyduğu temel ilke, mü'minlerin birbirleriyle aynı manevî bütünlüğü paylaşmalarıdır. Kur'ân'da yer alan "Siz birbirinizdensiniz..." (Al-i İmrân 3/195) ifadesi bu birlikteliği temellendirirken, sünnette de benzer anlam çerçevesini destekleyen sahih rivayetler yer almaktadır. Eş'ariler hakkında "Onlar bendendir, ben de onlardanım", Hiz. Ali'ye hitaben "Ali bendendir, ben de Ali'denim" ve Hiz. Hasan hakkında "Bu bendendir, ben de ondanım" şeklindeki rivayetler, bu anlam alanını teyit eden örnekler arasında zikredilmektedir. Buna mukabil, Deylemî tarafından isnadsız biçimde aktarılan ve Abdullah b. Cerâd'a dayandırılan "Ben Allah'tanım. Mü'minler de bendendir. Kim bir mü'mine eziyet ederse, bana eziyet etmiş olur..." lafzındaki rivayet, ilk zikredilen uydurma değerlendirmesinden ayrı tutulmamış, aynı tenkit çerçevesi içinde ele alınmıştır. İlgili değerlendirmeler için bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 1/205 (No. 619); İbn Teymiyye, *Ehâdîsü'l-kussâs*, thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 55 (No. 4); Zerkeşî, *el-Leâliü'l-mensûre fî'l-ehâdîsi'l-meşhûre*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 189; Sehâvî, *el-Mekâsîd*, thk. Abdullah Muhammed es-Siddik el-Çamârî (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1956), 1/98 (No. 190).

⁷² bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*" (Carullah, 1084/5), 82b.

6. *الْوَلَدُ سِرٌّ أَبِيهِ*: "Evlat babanın sırrıdır."⁷³

Cemâl-i Halvetî, Hz. Âdem ile Hz. Peygamber'in ruhu arasındaki bağı bu sözle ifade etmiştir. Müellifin tasavvurunda Hz. Peygamber, Âdem'in bânında bir baba; Âdem ise onun sırrını taşıyan bir evlat gibidir. Bu söz, sûret hadisini nübüvvet bağlamında açıklamaya hizmet etmektedir.⁷⁴

7. *سئل رسول الله ﷺ عن ألف الباء- من باسم الله الرحمن الرحيم- إلى أين ذهب؟ قال: سرقها الشيطان*: Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) "*Bismillâhirrahmânirrahîm'deki bâ harfinin elifi nereye gitti?*" diye sorulmuş, o da "*Şeytan onu çaldı*" cevabını vermiştir.⁷⁵

Bu rivayet, besmelede yazılmayan elif üzerinden tasavvufî bir te'vile konu edilmiştir. Cemâl-i Halvetî buradan hareketle insanın bânında gizlenen haki-kati açıklamış ve sûreti, ruhun örtülü hâli olarak nitelendirmiştir.⁷⁶

8. *لَوْلَا الْمَرْيِّي مَا عَرَفْتُ رَبِّي*: "*Şayet terbiyecim olmasaydı Rabbimi tanıyamazdım*."⁷⁷

⁷³ Rivayet hakkında "aslı yoktur" ve "uydurmadır" şeklinde görüşler belirtilmiştir. İlgili rivayet ve değerlendirmeler için bk. Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/397; Ukberî, *Divânü'l-Mütenebbî*, thk. Mustafa es-Sekâ (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1983), 1/156; Suyûtî, *ed-Dürrerü'l-müntesira*, thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ (Riyâd: İmâdetu Şuûnî'l-Mektebât-Câmiatü'l-Melik Suûd, ts.), 201; Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-hasene*, 1/453 (1268, 1300); Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/452 (No. 2911).

⁷⁴ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*" (Carullah, 1084/5), 83a.

⁷⁵ Rivayet hadis kaynaklarında yer almamaktadır. İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen *Tefsirü'l-Kur'ân*'da hadis olarak zikredilmiştir. Rivayetin tam metni şöyledir:

سئل رسول الله ﷺ عن ألف الباء- من باسم الله الرحمن الرحيم- إلى أين ذهب؟ قال: "سرقها الشيطان وأمر- يعني رسول الله ﷺ - بتطويل باء باسم الله تعويضا عن ألفها، إشارة إلى احتجاب ألوهية الألوهية في صورة الرحمة الإنتشارية، وظهورها في الصورة الإنسانية، بحيث لا يعرفها إلا أهلها.

"Resûlullah'a ﷺ, *Bismillâhirrahmânirrahîm*deki 'bâ'nın elifinin nereye gittiği soruldu. O da: 'Onu şeytan çaldı' buyurdu. Resûlullah ﷺ, elifin telafisi için *Bismillâh* kelimesindeki bâ harfinin uzatılmasını emretti. Bu, ulûhiyyetin ilâhî mahiyetinin rahmetin yayılış sûretinde gizlenmesine ve beşerî sûrette görünmesine bir işarettir; öyle ki onu ancak ehli tanır." bk. Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehabî, *Tefsîru İbn Arabî li'l-Kur'ân: Hakikatuhu ve Hataruhu* (Medine: Medine İslam Üniversitesi Yayınları, ts.), 29.

⁷⁶ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*" (Carullah, 1084/5), 83a-83b.

⁷⁷ Rivayet, bu lafızlarla hadis kaynaklarında geçmekle birlikte bu bir hadis değildir. Zünnûn el-Mısri'ye ait bir sözdür. Cemâl-i Halvetî farklı lafızlarla manayla aktarmıştır. Sözün aslı şu şekildedir: *عَرَفْتُ رَبِّي بِرَبِّي، وَلَوْلَا رَبِّي لَمَا عَرَفْتُ رَبِّي* "Rabbimi, Rabbimle tanıdım; Rabbim olmasaydı Rabbimi tanıyamazdım." bk. Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulahlim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf (Kâhire: Dârü's-Şa'b, 1989), 514; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, thk. Ali Muhammed el-İmrân vd. (Beyrût: Dârü İbn Hazm, 2019), 4/287.

Cemâl-i Halvetî mürşid-mürîd ilişkisinin ehemmiyetini bu sözle temellen-dirmeye çalışmıştır. Müellife göre sûret hadisinin anlaşılması ancak mürşidin aynasında mümkündür; insan mürşid vasıtasıyla kendi sûretinde Rabbini id-rak eder.⁷⁸

9. رَأَيْتُ رَبِّي فِي الْمَنَامِ فِي صُورَةِ شَابٍّ مُوقِفٍ فِي حُفٍّ: “Rabbimi rüyada, gür saçlı, ayağında mest bulunan bir genç sûretinde gördüm.”⁷⁹

Rivayet, rubûbiyet nurunun mecazî sûretlerde görülmesine işaret etmek-tedir. Cemâl-i Halvetî “genç” kelimesini kudret, “saç” kelimesini ise celâl sıfatı şeklinde yorumlamıştır. Bu açıdan sûret hadisi bâtnî bir müşahede tecrübesini haber vermektedir.⁸⁰

10. وَقَدْ رَأَيْتُ رَبِّي فِي أَحْسَنِ صُورَةٍ: “Rabbimi en güzel sûrette gördüm.”⁸¹

Cemâl-i Halvetî, aslında daha uzun bir rivayetin⁸² parçası olan “Rabbimi en güzel sûrette gördüm” ifadesini taktî yoluyla nakletmiş ve mürşidin manevî va-sıfları ekseninde şerh etmiştir. Ona göre “en güzel sûret”, mürşidin aynasında tecelli eden rabbânî nurdur. Sûret hadisi bu bağlamda ilâhî tecellinin güzelli-ğine yönelmektedir.⁸³

11. تَخَلَّفُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ: “Allah’ın ahlakı ile ahlaklanınız.”⁸⁴

⁷⁸ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 83b.

⁷⁹ Rivayetin “münker” olduğu bildirilmiştir. bk. Heysemî, *Mecmuau’z-zevâid*, 7/179 (No. 11745); Sübkî, *Aliyyü’l-Kârî* bu rivayetin uydurma olduğunu belirtmişlerdir. bk. Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, 1/499 (No. 1409); Elbânî de bunun uydurma olduğunu belirtmiştir. bk. Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’ d-da’îfe ve’l-mevdû’a* (Riyâd: Mektebetü’l-Me’ârif, 1992), 13/819 (No. 6371).

⁸⁰ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 83b.

⁸¹ Dârimî, “Rüya”, 12 (No. 2195); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, No. 3483; Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, thk. Nureddin Boyacılar (Cidde: Dârü’l-Minhâc, 2015), 3/681; Süyûtî, *Cem’u’l-cevâmi’*, thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd. (Kâhire: el-Ezherü’s-Şerif, 2005), 21/574.

⁸² İlgili rivayet çeşitli tariklerden gelmiş olup, hadis tenkidi açısından farklı hükümlere konu olmuştur. Buna göre Mu’âz b. Cebel tariki “zayıf”, Abdurrahman b. Âiş el-Hadramî tariki “hasen”, Ebû Hüreyre tariki ise “çok zayıf” kabul edilmiştir. bk. Taberânî, *ed-Duâ*, 3/1461 (No. 1415); Hâkim, *Müstedrek*, 1/521; Tirmizî, “Tefsirü’l-Kur’ân”, 39; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, No. 4774.

⁸³ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 84a.

⁸⁴ San’ânî, *et-Tenvîr şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr*, thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim (Riyâd: Mektebetü Dâri’s-Selâm, 2011), 1/324. Elbânî, rivayetin “aslının olmadığı”nu söylemiştir. bk. Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’ d-da’îfe*, 6/246 (No. 2822). Râzî, *et-Tefsîru’l-kebir* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-

Müellif sûret hadisini ahlâkî boyutuyla yorumlarken bu rivayeti öne çıkar-
mıştır. Müellifin kanaatine Allah'ın sûreti üzere yaratılan insanın O'nun
ahlâkıyla ahlâklanması bir zorunluluktur.⁸⁵

12. إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ خُلُقًا، مَنْ تَخَلَّقَ بِهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ : “Allah'ın doksan dokuz ahlakı
vardır; onlarla ahlaklanan cennete girer.”⁸⁶

Cemâl-i Halvetî, sûret hadisinin ahlâkî yönünü desteklemek üzere bir
başka rivayeti daha aktarmıştır. Bu habere göre insanın ilâhî sıfatlarla ahlâklan-
ması cennete erişmenin anahtarıdır.⁸⁷

13. إِنَّ مِنْ خَيْرِكُمْ أَحْسَنَكُمْ أَخْلَاقًا : “Sizin en hayırlınız, ahlâkî en güzel olanınızdır.”⁸⁸

Cemâl-i Halvetî bu hadisi güzel ahlâkın önemini vurgulamak amacıyla zik-
retmiştir. Onun düşüncesinde insanın manevî kemali ve ahlâkî olgunluğu⁸⁹ öne
çıkma ile birlikte, bu rivayetin sûret hadisinin yorumu için doğrudan bir delil
mahiyeti taşımadığı görülmektedir.

Türâsî'l-Arabî, 1420), 7/58; Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâ'i'l-Hüsna*, thk. Bisâm
Abdulvehhâb el-Câbî (Kıbrıs: el-Cifân ve'l-Vâbî, 1987), 150. İlgili rivayet, *Kütüb-i Tis'a* başta
olmak üzere *el-Mevsû'a min Etrâfi'l-Hadîs*, *Kenzü'l-ummâl*, *Câmi'u's-sağîr*, *Keşfü'l-hafâ*, *Ramûz*,
Aliyyü'l-Kârî ile Şevkânî'nin mevzû'ât türü hadis mecmualarında tespit edilememiştir.
Bununla birlikte, içerdiği anlam bakımından Hz. Peygamber'e nispet edilen “Allah'ın doksan
dokuz ismi vardır; bunları ihsâ eden kimse cennete girer” rivayetiyle aynı istikamette bir
muhtevaya işaret etmektedir. bk. Buhârî, *Tevhîd*, 12; Tirmizî, *Deavât*, 82.

⁸⁵ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 84a.

⁸⁶ Cemâl-i Halvetî'nin aktardığı bu rivayet, söz konusu lafızla hadis kaynaklarında yer
almamaktadır. Yani bu haliyle aslı olmayan bir rivayet niteliğini taşımaktadır. Bununla
birlikte ahlâk konusunu ele alan bazı hadis mecmualarında, anlam bakımından aynı
çerçevede değerlendirilebilecek rivayetlere rastlanmaktadır. Bu rivayetlerden birinde şu
ifade yer alır: إِنَّ لِلَّهِ مِائَةً وَتِسْعَةً عَشَرَ خُلُقًا. bk. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b.
Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), No. 84; İbn Ebî'd-Dünyâ, *Mekârimu'l-ahlâk*,
thk. Yâsîn Muhanned es-Sevâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1999), No. 27; Hakîm et-Tirmizî,
Nevâdiru'l-usûl, 2/64. İlgili rivayete benzerlik arz eden şu hadis de örnek gösterilebilir:
إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ. bk. Buhârî, “Tevhîd”, 12; Tirmizî, “Deavât”,
82.

⁸⁷ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 84b.

⁸⁸ Buhârî, “Menâkıb”, 23; “Fezâilü ashâbi'n-nebi”, 27; “Edeb”, 38-39; Müslim, “Fezâil”, 68;
Tirmizî, “Birr”, 47, 69

⁸⁹ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 84b.

14. حُبِّبَ إِلَيَّ الْخَلَاءُ: “Bana yalnızlık sevdireldi.”⁹⁰

Bu rivayet, sûret hadisinin işârî yorumunda manevî tecrübe boyutunu temsil etmektedir. Cemâl-i Halvetî de bu açıdan yalnızlığı, insanın kendi sûretinde Rabbini tanımasına vesile olan bir hâl olarak görmüştür.⁹¹

15. إِنَّ لِلَّهِ آيَةً فِي أَرْضِهِ وَهِيَ قُلُوبُ عِبَادِهِ الصَّالِحِينَ وَأَحْبُوهَا إِلَيْهِ أَلْبَنُوهَا وَأَصْفَاهَا وَأَصْلَبُهَا: “Allah’ın yeryüzünde kapları vardır; bunlar sâlih kullarının kalpleridir. O’na en sevimli olanı da en yumuşak, en saf ve en sağlam olanıdır.”⁹²

Cemâl-i Halvetî insan sûretinin asıl mekânının kalp olduğunu bu hadise dayandırmıştır. Müellife göre kalp, Allah’ın nazar ettiği en değerli kap olarak sûretin merkezinde bulunmaktadır.⁹³

16. قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ: “Mü’minin kalbi Rahman’ın iki parmağı arasındadır.”⁹⁴

Cemâl-i Halvetî bu hadisi, kalbin değişkenliğini ve Allah’ın tasarrufu altında bulunuşunu açıklamak için kullanmıştır. Bu açıdan sûret hadisi, insan kalbindeki ilâhî tecellilerin akışını göstermektedir.⁹⁵

17. إِنَّ اللَّهَ أَرْحَمَ لِعَبْدِهِ مِنَ الْوَالِدِ الشَّفِيقِ: “Allah Teâlâ kuluna karşı şefkatli bir babadan daha merhametlidir.”⁹⁶

⁹⁰ Rivâyetin aslı şu şekildedir: حُبِّبَ إِلَيَّ الْخَلَاءُ bk. Buhârî, “Bed’ü’l-vahy”, 1.

⁹¹ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 85a.

⁹² Süyûtî, rivayetini zayıf olduğuna işaret etmiştir. *Cem’u’l-cevâmi*, 2/615; *el-Câmi’u’s-sağîr*, No. 2375. Değerlendirmeler için bk. Süleyman el-Buceyrîmî, *Hâşiyetü’l-Bâcûrî ‘alâ el-Hatîb*, 1/114; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tahrîcü l-hyâ*, 3/1120.

⁹³ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 86a.

⁹⁴ Müslim, “Kader”, 17; Tirmizî, “Daavât”, 89; “Kader”, 7; İbn Mâce, Mukaddime, 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut vd. (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), No. 26679; Beyhakî, *Şu’abu’l-îmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Se’îd b. Besyûnî ez-Zeğlûl (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), No. 757. Beyhakî’nin rivayetinde “kulun kalbi” denilmiştir. Hadisin devamı, “Onu dilediği gibi evirip çevirir” şeklindedir.

⁹⁵ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 86a.

⁹⁶ Cemâl-i Halvetî’nin aktardığı rivayet, lafız bakımından hadis külliyatında aynen yer almaz. Bununla birlikte söz konusu ifade, sahih olarak nakledilen *إِنَّ اللَّهَ أَرْحَمَ بِعَبْدِهِ مِنْ هَذِهِ بِوَلَدِهِ* “Allah, kullarına karşı bu annenin çocuğuna karşı olduğundan daha merhametlidir” hadisinde dile getirilen anlamla örtüşmekte olup mana ile rivayet kapsamında değerlendirilebilir. Bu hadis

Müellif, sûret hadisinin ardındaki ilâhî rahmet boyutunu açıklarken bu rivayete başvurmuştur. İnsan sûreti onun gözünde ilâhî merhametin yansıdığı bir tecelli alanıdır.⁹⁷

Görüldüğü üzere Cemâl-i Halvetî'nin sûret hadisini açıklarken başvurduğu rivayetlerin önemli bir kısmı, hadis usulü açısından sahih sayılan rivayetler arasında yer almamaktadır. Bunların bir bölümü zayıf, bir bölümü ise hadis literatüründe bulunmayan veya mevzû kabul edilen nakillerden ibarettir. Buna karşılık ahlâk, kalp ve manevî hayatla ilgili bazı rivayetlerin sahih kaynaklara dayandığı anlaşılmaktadır.

Hadis ilminin temel ölçütleri esas alındığında, sıhhati sorunlu rivayetlerin sûret hadisinin açıklanmasında delil olarak kullanılması metodolojik bakımdan tenkide açıktır. Zira bir rivayetin hadis olarak kabul edilmesi ve delil değeri kazanması, öncelikle isnad ve metin bakımından sıhhat şartlarını taşımasına bağlıdır. Bu ölçüyle bakıldığında Cemâl-i Halvetî'nin kullandığı rivayetlerin hepsinin aynı ilmî değere sahip olduğu söylenemez.

Bununla birlikte Cemâl-i Halvetî rivayetlerin sıhhat derecelerinden ziyade işaret ettikleri manaları esas almış, bu nakilleri sûret hadisinin işârî, ahlâkî ve metafizik boyutlarını açıklayan destekleyici unsurlar olarak kullanmıştır. Bu tavrıyla isnad tenkidini önceleyen muhaddis yaklaşımından ayrılmış, rivayetleri anlam ve irfan ekseninde yorumlayan tasavvufî geleneğe yakın bir çizgi takip etmiştir.

3.1.3. Lügavî Açıklamalar

Dil, düşünce, duygu ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam bakımından ortak olan öğeler ve kurallar vasıtasıyla başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü ve gelişmiş bir sistemdir. Muhatapla iletişim kurmanın aracı olan dilin asıl gayesi anlatmak, anlamak, anlaşılmak ve anlaşmaktır. Ashabın, Hz. Peygamber'in sözlerini anlamadıklarında hemen soru sormaları da bu gayeyle ilgilidir. Bütün bilgi aktarımlarında olduğu gibi din de mesajını bir dil dizgesi

için bk. Buhârî, "Edeb", 18; Müslim, "Tevbe", 22; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 1; İbn Mâce, "Züh'd", 35.

⁹⁷ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*" (Carullah, 1084/5), 86a.

içinde sunar. Dilin kendine has özellikleri sebebiyle dil verileri üzerinde oluşan farklı kanaatler, dinî metinlerin anlaşılmasına da yansımıştır.⁹⁸

Cemâl-i Halvetî de Arap dilinin yapısından hareketle sûret hadisindeki zamir in taallukunu incelemiş ve kelimelerin iştikakına dayalı lügavî tahliller yapmıştır. Bu iki açıklama şöyledir:

Sûret hadisinin *خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ* şeklindeki lafzında yer alan “Onun *sûreti*” (*صُورَتِهِ*) ifadesindeki zamirin kime râci olduğu, müellifin üzerinde durduğu ilk lügavî meseledir. Ona göre zamir Allah’a dönerse sûret; ilâhî sıfat, nur veya kelâm anlamına gelir ve bu durumda insan Allah’ın kelâmının yansıması olur. Zamir Hz. Âdem’e dönerse sûret, onun ruhu ile kalıbı arasındaki uyumu ifade eder. Cemâl-i Halvetî zamirin merciine dair her iki yorumu da mümkün görmüş ve hadisi bu ihtimaller çerçevesinde te’vil etmiştir.⁹⁹

Müellif şerhinde “dünya” kelimesinin kökleri üzerinde de durmuş, dünya (*الدُّنْيَا*) kelimesinin *دُنُو* (yakınlık) ve *دَنِي* (aşağılık) köklerinden türediğini belirtmiştir. Bu açıklamaya göre dünya bir yandan Allah’a yakınlık yolunda perde olan bir mertebe, öte yandan aşağı ve maddî bir varlık alanıdır. Cemâl-i Halvetî bu açıklamayla sûret hadisini varlık-yokluk, yakınlık-uzaklık ve ulvî-süflî arasındaki gerilimlerle irtibatlandırmıştır.¹⁰⁰

3.1.4. Şiir Kullanımı

Hadislerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için şârihler şerhlerinde şiirden istifade etmişlerdir.¹⁰¹ Cemâl-i Halvetî de sûret hadisini yorumlarken Arapça ve Farsça şiirlere müracaat etmiş, işârî yorumlarını edebî bir zeminde

⁹⁸ bk. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011), 283; Mehmet Çetin, *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsallık (Teori ve Uygulama)* (Ankara: Gece Akademi, 2018), 55; Ömer Özpinar, Hz. Peygamber’i ve Hadislerini Anlamak (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 381-392.

⁹⁹ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*” (Carullah, 1084/5), 82a.

¹⁰⁰ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*” (Carullah, 1084/5), 85b-86a.

¹⁰¹ Şiirin dayanak veya istişhâd olarak kullanılmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ali Eroğlu, “Şiirle İstişhâd ve İstişhâd Açısından Medarik”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İLTED)* 11 (1993), 327; Harun Öğmüş, *Kur’an Yorumunda Şiirin Yeri* (İsam, 2010), 120-127; Mehmet Kaya, “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Şiirle İstişhâd”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVII/1 (2017), 10.

güçlendirmiştir. Şiirlerdeki üslup, mecaz ve semboller vasıtasıyla hadisin işaret ettiği hakikatleri daha anlaşılır kılmayı amaçlamıştır.

Müellife göre insanın hakikati cismanî varlığıyla sınırlı olmayıp ilâhî isim ve sıfatların tecellilerini yansıtan daha derin bir mahiyete sahiptir. Hadisin muhtemel anlamlarını açıklarken sûreti bazen “Allah” lafzının tertibiyle ilişkilendirmiş, bazen de Hz. Âdem’in ruhanî ve nebevî bir asla bağlı hakikat üzere yaratıldığını söylemiştir. Kâmil insanın görünüşte Âdemoğlu olsa da mana bakımından daha yüksek bir hakikatin mazharı olduğunu dile getiren şu Farsça beyti de istişhâd için nakletmiştir:

Birinci şiir:

گفتا به صورت ار چه ز اولاد آدمم
ز روی مرتبت به همه حال برترم
چون بنگرم در آینه عکس جمال خویش
گردد همه جهان به حقیقت مصورم

“Dedi ki: Sûret bakımından Âdem’in evladından olsam da / mertebe yönünden her hâlükârda hepsinden üstünüm. / Aynada kendi cemalimin aksine baktığımda / bütün cihan hakikatte benim sûretim olur.”

Fahreddîn-i Irâkî'nin (öl. 688/1289) *Lema'ât* adlı eserinde yer verdiği bu Farsça beyit¹⁰², Cemâl-i Halvetî'nin tasavvufî te'vilini temsili bir dille desteklemektedir. Şiir, şerhte dile getirilen işârî yorumun sezdirici ve açıklayıcı bir dayanağı hâline gelmiştir.¹⁰³

Cemâl-i Halvetî “Âdem'i kendi sûreti üzere yaratmıştır” hadisini açıklarken nebevî hakikatin önceliğini esas alan bir mahiyet tasviri ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in “Âdem ruh ile ceset arasında iken ben nebî idim” buyruğu, onun ruhânî asaletinin mahlûkatın yaratılışından önce tecelli ettiğine dair temel delildir. Bu düşünceye göre insan zâhirde Âdemoğlu görünse de bâtında nebevî

¹⁰² bk. Fahreddîn-i Irâkî, *Lema'ât: Aşka ve Aşıklara Dair*, trc-şerh. Ahmed Avnî Konuk (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2011), 28. Irâkî bu beyte ayrıca dîvanında da yer vermiştir. bk. *Dîvân*, thk. Nesrîn Muhteşem (Tahran: İntişârât-ı Züvvâr, 2007), 307.

¹⁰³ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*” (Carullah, 1084/5), 82b-83a.

hakikatle irtibatlı bir mana taşımaktadır. Müellif bu görüşünü, kâmil insanın hakikatini sembolik bir dille anlatan şu beyitle desteklemiştir:

İkinci Şiir:

وَإِنِّي وَإِنْ كُنْتُ ابْنُ آدَمَ صُورَةً قَلْبِي فِيهِ مَعْنَى شَاهِدٌ بِأَبَوْتِي

“Ben her ne kadar sûreten Âdemoğlu isem de / bunda benim babalığıma şahit olan bir mana vardır.”¹⁰⁴

Cemâl-i Halvetî yukarıdaki beytin kaynağını belirtmemiştir; ancak beyit, “Sultânü’l-âşîkîn” lakabıyla tanınan mutasavvıf şair İbnü’l-Fârız’a aittir. Şiir bu bağlamda zâhir-sûret ile bâtın-hakikat arasındaki münasebeti sezdiren temsili bir dayanak işlevi görmektedir.

Cemâl-i Halvetî metnin devamında Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ruhunun ehadiyyet tecellisinden zuhur ettiğini ve bu sûret üzere var olduğunu belirtmiştir. Evladın anne babaya benzemesinden hareketle “Evlat babanın sırrıdır” sözünü, Hz. Peygamber için kullanılan “ruhların annesi” ve “eşyanın babası” nitelemeleriyle birlikte ele almıştır. Böylece insanın yaratılışındaki nebevî izi, “Âdem’i kendi sûreti üzere yarattı” ve diğer rivayetteki “Âdem’i Rahmân’ın sûreti üzere yarattı” hadisleriyle irtibatlandırmıştır. Hz. Âdem’in dört âlemin bir nüshası olarak yaratıldığını söyleyen müellif, bu yaratılışın ardındaki hikmete “bunu rabbânî akıl veya küllî akıl ile iyi anla” sözüyle işaret etmiştir.¹⁰⁵

Cemâl-i Halvetî, ahlâkın manevî yolculuktaki yerini açıklarken hadisleri te’vil etmiş ve bu te’vili güçlendirmek için şiirle istişhâdda bulunmuştur. “Allah’ın ahlâkı ile ahlâklanınız” hadisini aktardıktan sonra, kulun nefsânî huylarından sıyrılıp ilâhî sıfatların gölgesine yönelmesini anlatan şu beyti zikretmiştir:

Üçüncü Şiir:

ز خوى خلق سفر كن بخوى خلق خدا ز گوش جان بشنو پندهای غزالی

¹⁰⁴ İbnü’l-Fârız, *Dîvân* (Beyrût: Dâru Sâdır, 2005), 105.

¹⁰⁵ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*” (Carullah, 1084/5), 83a.

“Kendi ahlâkından Allah Teâlâ'nın ahlâkına sefer eyle¹⁰⁶; can kulağıyla işit Gazzâlî'nin nasihatlerini.”¹⁰⁷

Bu beyit, Cemâl-i Halvetî'nin sûret hadisi bağlamında geliştirdiği yorumu temsili bir üslupla desteklemektedir. Beyitte insanın nefsanî vasıflarını aşarak ilâhî ahlâka yönelmesi telkin edilmektedir. Halvetî bu noktadan hareketle sûret hadisinin açıklamasından ahlâk ve tezkiye konusuna geçmiş, mü'minin ahlâk-ı hamîde ile donanmasının ehemmiyetini vurgulayan bazı rivayetlere yer vermiştir. Bu çerçevede “Allah'ın doksan dokuz ahlâkı vardır; onlarla ahlâklanarak cennete girer”¹⁰⁸ ve “Sizin en hayırlınız, ahlâkı en güzel olanınızdır”¹⁰⁹ rivayetlerini naklederek güzel ahlâkın tasavvufî değerini öne çıkarmıştır. Ardından nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi temasını “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir”¹¹⁰ âyetine bağlamıştır. Böylece şiir ve rivayetler, sûret hadisinin doğrudan açıklaması olmaktan ziyade, onun yorumundan hareketle varılan ahlâkî ve tasavvufî sonuçları destekleyen istişhâd unsurları olarak kullanılmıştır.¹¹¹

Dördüncü Şiir:

أَلَا أَيُّهَا السَّاقِي أَدِرْ كَأْسًا وَنَاوِلْهَا
مَتَى مَا تَلَقَى مَنْ تَهْوَى دَعِ الدُّنْيَا وَأَهْمِلْهَا

“Ey sâkî, kadehi döndür ve sun;

sevdiğine kavuştuğun an dünyayı bırak, ondan el çek!”¹¹²

Cemâl-i Halvetî, Hâfız-ı Şîrâzî'ye (öl. 792/1390) ait yukarıdaki mısraları zâhirî bir aşk ifadesi olmaktan çıkarak hadislerde anlatılan muhabbet, kalp, visal ve fenâ hakikatlerini açıklayan bir şahit olarak kullanmıştır. Onun yorumunda hitap eden Hak Teâlâ, “sâkî” Hz. Peygamber'in (s.a.v.) nuru, “kadeh”

¹⁰⁶ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Külliyât-Divân-ı Şems*, haz. Üstad Bediüzzaman Fûruzanfer (Tahran: Neşr-i Râd, 1372), 128.

¹⁰⁷ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), vr. 84a.

¹⁰⁸ Rivayet daha önce zikredilmişti.

¹⁰⁹ Buhârî, “Menâkıb”, 23; “Fezâilü ashâbi'n-nebi”, 27; “Edeb”, 38-39; Müslim, “Fezâil”, 68; Tirmizî, “Birr”, 47, 69.

¹¹⁰ eş-Şems 91/9.

¹¹¹ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî* (Carullah, 1084/5), 84a-85b.

¹¹² Hâfız-ı Şîrâzî, *Hâfız Divân*, trc. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 9-10. Ayrıca bk. <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh1>.

kulların ilâhî sevgiden içtiği manevî kap, “dünya” ise kulun kendisine nispet ettiği zillî varlıktır. Bu okumaya göre beyit, “Ey Muhammed, Bana yöneldiğin anda kendi varlığını bırak; zira Benim katımda en ağır günah senin varlık iddiandır” anlamını taşımakta olup meşâyihün “Senin varlığın, hiçbir günahla kıyas edilemeyecek kadar büyük bir günahdır” sözüne dayanmaktadır. Müellif ardından aynı beyitteki kelimeler için başka ihtimaller de sıralamıştır: “Sâkî”yi Hz. Peygamber’in mazharı olan insanî ruh, “kadeh”i kalp ve onun bağlanma gücü, “dünya”yı insanî ruhun varlığı olarak; başka bir ihtimalde ise hitap edeni insanî ruh, “sâkî”yi talebiyle kalbini “mukaddes su” ile dolduran sâlik, “kadeh”i sâlikin kalbi, “dünya”yı da mal, evlat, neseb gibi zulmânî unsurlar ile berzah, melekût, ceberût gibi nurânî mertebeler dâhil insanın tasarrufu altındaki her şey olarak açıklamış ve “Göz ne kaydı ne de hedefinden şaşı”¹¹³ âyetini buna delil getirmiştir. Son ihtimalde “hitap eden”i mahlûk, “sâkî”yi Hâlık, “kadeh”i ise ilâhî tasarruf altındaki insan kalbi olarak yorumlamış; bu yorumu “Rableri onlara tertemiz bir içecek verir”¹¹⁴ âyeti ile “Kalpler Rahmân’ın iki parmağı arasındadır” ve “Allah’ın yeryüzündeki kapları kalplerdir” hadisleriyle¹¹⁵ desteklemiştir. Şiirdeki “sevdiğine kavuştuğun an” ifadesini “Mabudun kuluna visalı” şeklinde açıklamış, “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler” âyetine ve “Allah Teâlâ kuluna karşı şefkatli bir babadan daha merhametlidir” hadisine atıfta bulunmuştur.¹¹⁶ Cemâl-i Halvetî, kime ait olduğunu belirtmediği hâlde Hâfız-ı Şîrâzî’ye ait olduğu tespit edilen bu mısraları; kalbin tasfiyesi, benliğin terki, ilâhî sevgi ve visal gibi kavramları işleyen hadislerin anlaşılmasına yardımcı bir istişhâd malzemesine dönüştürmüştür.¹¹⁷

Beşinci Şiir:

أَنَا مَنْ أَهْوَى وَمَنْ أَهْوَى أَنَا

نَحْنُ رُوحَانِ خَلَلْنَا بَدَنًا

“Ben, sevdiğimim; sevdiğim de benim.

¹¹³ en-Necm 53/17.

¹¹⁴ el-İnsan 76/21.

¹¹⁵ Hadisler daha önce zikredildi.

¹¹⁶ İlgili ayet ve hadis daha önce zikredildi.

¹¹⁷ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*” (Carullah, 1084/5), 85a-85b.

Biz iki ruhuz; aynı beden içinde birleşip karar kıldık.”¹¹⁸

Cemâl-i Halvetî, önceki beyitte geçen “dünyayı bırak” ifadesinin manasını sorup verdiği cevapta dünyanın hakikatte kulun değil, Allah Teâlâ’nın tasarrufunda bulunduğunu vurgulamış ve bu hükmü “*Bütün mülk elinde olan Allah’ın şanı ne yücedir*”¹¹⁹ âyetiyle temellendirmiştir. Buna göre kulun elindeymiş gibi görünen dünya hakikatte Allah’ın kudretiyle idare edildiğinden, Hak Teâlâ kulunu kendisine yaklaştırmak istediğinde onu iradesini meşgul eden her şeyden soyutlar. Sâlikî nefsanî bağlardan ayırıp ruhuna letâfet kazandıran bu soyutlanma, ancak Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ruhaniyetine tâbi olan âriflerin yoluyla gerçekleşebilir. Müellif bu noktada, adını anmadığı fakat Hallâc-ı Mansûr’a ait olan yukarıdaki beyti istişhâd ederek sâlik ile sevilen arasındaki ruhani yakınlığı temsili bir dille anlatmıştır. Beyitteki birlik ifadesinin zâhirine takılmanın hulûl inancına götüreceğini ve bunun tamamen bâtil olduğunu belirten Cemâl-i Halvetî, şiirin asıl delâletinin hâl ilmine ait olduğunu, selim kalbin zâhire değil manevî maksada yönelmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Şiir, zâhiri itibarıyla problemli görünse de tasavvufî te’vil içinde sâlikin hâlini anlatan bir şahit olarak kullanılmıştır.¹²⁰ Bu beyit, sûret hadisinin açıklanmasıyla doğrudan ilgili olmaktan çok, müellifin manevî yakınlık, muhabbet ve seyrüsülûke dair tasavvufî yaklaşımını yansıtan edebî bir istişhâd örneğidir.

Cemâl-i Halvetî’nin hadis şerhinde şiire yönelmesi, işârî yorumu açıklamaya yardım eden bir yöntem mahiyetindedir. Arapça ve Farsça beyitler; nebevî hakikat, insanın manevî yapısı, güzel ahlâkın gerekliliği ve fenâ-bekâ gibi tasavvufî konuları izah ederken başvurduğu edebî dayanaklar arasında yer almaktadır. Şiirin mecaz ve temsil dili, hadislerde zikredilen anlamların daha açık ifade edilmesine imkân tanımış; sûret-mana ayrımı, nebevî ruhun önceliği, kalbin arınması ve ilâhî muhabbet gibi meseleler şiir aracılığıyla somutlaştırılmıştır. Müellifin istişhâd ettiği beyitler zâhirde aşk söylemine sahip olsa da onun yorumunda seyrüsülûkün temel ilkelerini anlatan birer açıklama unsuruna dönüşmüştür. Bu yaklaşım, Cemâl-i Halvetî’nin hadisleri naklî delillerin

¹¹⁸ Hallâc-ı Mansûr, *Dîvânü’l-Hallâc*, haz. Muhammed Bâsil es-Sûd (Beyrût: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1988), 158.

¹¹⁹ Mülk 67/1.

¹²⁰ bk. Cemâl-i Halvetî, *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihi*” (Carullah, 1084/5), 86b.

yanında edebî malzemeye de yorumladığını ve şiiri bâtinî manaların ifade-sinde tamamlayıcı bir unsur saydığını göstermektedir.

Sonuç

Cemâl-i Halvetî *“Allah Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır”* rivayetini, hadis kaynaklarında tartışılan sened, tarik ve lafız farklılıkları ekseninde ele almamış; dikkatini rivayetin çağrıştırdığı anlam alanları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu sebeple risalede hadis, teknik hadis meselelerinin konusu olmaktan çok, farklı yorumların etrafında şekillendiği bir hareket noktası hüviyetine bürünmüştür.

Rivayetin açıklanmasında en geniş yer âyetlere ayrılmıştır. Sûret kavramı ilâhî lütuf, hidayet, insanın yaratılışı, nefis terbiyesi, ahlâk ve Allah’a yakınlık gibi konularla ilişkilendirilmiş; hadis, çok sayıda âyetle örülen geniş bir düşünce dokusu içinde okunmuştur. Hadisler de aynı çerçevede yorum malzemesi olarak risalede yer bulmuştur. Ancak bu rivayetlerin sûret hadisiyle temas dereceleri birbirinden farklıdır: Bir kısmı doğrudan rivayetin açıklanmasına katkı sağlarken bir kısmı, sonradan varılan neticeleri destekleyen yardımcı nakillerdir. Ayrıca bu rivayetlerin tamamı hadis tenkidi bakımından aynı değeri haiz değildir; sahih haberlerin yanında zayıf, mevzû veya kaynaklarda tespiti mümkün olmayan nakiller de bulunmaktadır.

Şiirler ve lügavî açıklamalar da benzer bir görünüm arz etmektedir. Bunlar hadisin anlamını belirleyen asli unsurlardan sayılmamış, daha çok müellifin ulaştığı yorumları temsil ve mecaz diliyle kuvvetlendiren yardımcı malzemeler olarak kullanılmıştır. Özellikle şiirler, sûret hadisinin açıklanmasından ziyade hadisten hareketle kurulan düşünce dünyasının ifade vasıtaları hâline gelmiştir.

Risalenin bütünü dikkate alındığında hadisin özü ile hadisten hareketle geliştirilen yorumların aynı düzlemde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Âyetler, rivayetler, şiirler ve diğer istişhâd unsurları hadise yakınlık bakımından aynı derecede değildir. Bu sebeple metnin değerlendirilmesinde rivayeti doğrudan açıklayan unsurlarla yorumun genişlemesine hizmet eden malzemelerin birbirinden ayrılması gerekir.

Sûret hadisi etrafında şekillenen bu yorum örgüsü, Osmanlı tasavvuf çevrelerinde bir hadisin hangi araçlarla yeniden anlamlandırıldığını

göstermektedir. İşârî hadis şerhlerindeki âyet, rivayet, şiir ve diğer istişhâd unsurlarının muhtevalarıyla birlikte hadisle kurdukları ilişkinin mahiyeti bakımından da ayrı ayrı incelenmesi lazımdır. Böyle bir inceleme, rivayetin kendisi ile etrafında teşekkül eden yorum birikimi arasındaki sınırların daha belirgin şekilde ayırt edilmesine imkân verecektir. Tasavvufî şerh geleneğinde kullanılan rivayetlerin hadis ilminin ölçütleriyle yeniden gözden geçirilmesi, işârî yorumların dayandığı zeminin daha sağlıklı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Sûret hadisine dair yorumların klasik hadis şerhleriyle mukayeseli olarak ele alınması ise rivayet ile yorum arasındaki ilişkiyi daha görünür kılacak, hadis ilmi ile tasavvuf düşüncesi arasındaki irtibatın mahiyetine dair yeni araştırmalar için de malzeme sunacaktır.

Bütün bu hususlar, Cemâl-i Halvetî'nin hadis yorumlarını Anadolu hadis tarihinin tasavvufî yönünü temsil eden örneklerden biri olarak görmeyi mümkün kılmaktadır. Anadolu'da hadis geleneği rivayet ve tedris faaliyetleri, hadislerin yazılı aktarımı, imlâ meclisleri ve dârülhadisler gibi kurumsal yapılar etrafında gelişirken hadislerin sûfî çevrelerde şerh ve te'vil edilmesi de bu birikimin bir başka cephesini oluşturmuştur. Hadis tarihinin şifahî rivayetten sistemli ve kurumsal rivayete uzanan seyri, hadislerin sonraki dönemlerde farklı ilmî çevrelerde kazandığı yorum zenginliğinin tarihî zeminini teşkil etmiştir. Cemâl-i Halvetî'nin sûret hadisine dair açıklamaları, Osmanlı Anadolu'sunda bu birikimin tasavvufî düşünce içinde büründüğü şekli yansıtmaktadır. Âyet, hadis, lügat ve şiiri bir araya getiren bu yorum tarzı, Anadolu'daki sûfî hadis şerhinin mahiyetini ve beslendiği kaynakları kavramaya elverişli bir örnektir. Bu çalışmada Cemâl-i Halvetî'nin şahsında bir sûret hadisi yorumu incelenirken Anadolu hadis tarihinde işârî yorumun seyrine dair bir numune de değerlendirilmeye sunulmuştur.

Kaynakça

- Abd b. Humeyd. *el-Müsned*. thk. Subhi el-Bedri es-Sâmerrâi- M. Muhammed Halil es-Saidî. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1988.
- Abdurrahman Câmî. *Evlîyâ Menkıbeleri (Nefahâtü'l-üns)*. trc.-şerh. Lâmiî Çelebi. Haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.
- Abdurrezzak es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 2. bs. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1403.

Aclûnî. *Keşfü'l-hafâ*. Kâhire: Mektebetü'l-Küdsî, 1351.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavut vd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.

Ateş, Süleyman. *İslâm Tasavvufu*. Ankara: Pars Matbaası, ts.

Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Riyâd: Dârü's-Selâm, 1999.

Buhârî. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. Mehmet Ali Yekta Saraç. Ankara: TÜBA Yayınları, 2016.

Cemâl-i Halvetî. *İnnallâhe Teâlâ Haleka Âdeme alâ Sûretihî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1084/5.

Çakmak, Muharrem. "Türk Mutasavvıf Şairi Aksaraylı Cemal Halvetî". *EKEV Akademi Dergisi* 7/16 (2003), 181-196.

Çetin, Mehmet. *Metin Eksenli Hadis Tenkidinde Öznellik ve Yorumsallık*. Ankara: Gece Akademi, 2018.

Çiftçi, Şaban. "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Mart 2014), 1-20.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. Suûdi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Mısır: Dârü Hicr, 1999.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1974.

- Eroğlu, Ali. "Şiirle İstişhad ve İstişhad Açısından Medarik". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 326-358.
- Gazzâlî. *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'î'l-hüsnâ*. thk. Bisâm Abdülvehhâb el-Câbî. Kıbrıs: el-Cifân ve'l-Vâbî, 1987.
- Gazzâlî. *İhyâü ulûmî'd-dîn*, thk. Ali Muhammed Mustafa-Se'îd el-Mehâsinî. Dîmeşk: Dârü'l-Feyhâ, 2010.
- Hallâc-ı Mansûr. *Dîvânü'l-Hallâc*. Haz. Muhammed Bâsil es-Sûd. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Hâfız-ı Şîrâzî. *Dîvân*. Trc. Abdülbâkî Gölpınarlı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*. Beyrût, Mektebetü'l-Kudsî, 1982.
- Heysemî. *Mecma'u'z-zevâid*.
- Hulvî, Cemâleddîn. *Lemezât-ı Hulviyye ez Leme'ât-ı 'Ulviyye*. Haz. Serhan Tayşi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993.
- Humeydî. *Müsnedü'l-Humeydî*. thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî. Dîmaşk: Dâru's-Sekâ, 1996.
- İbn Adıyy. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Yahya Muhtar Gazzavî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Ebî Âsım. *es-Sünne*. thk. Muhammed Nasiruddin el-Elbânî. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hibbân. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnavut. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Kayyım el-Cevziyye. *Medâricü's-sâlikîn*. thk. Ali Muhammed el-İmrân vd. Beyrût: Dârü İbn Hazm, 2019.
- İbnü'l-Arabî. *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrût: ts.
- İbnü'l-Fârız. *Dîvân*. Beyrût: Dâru Sâdır, 2005.

- Kahraman, Hüseyin. "Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Tahlil Denemesi". *HTD* (2003), 51-70.
- Karapınar, Fikret. "Hadis ve Tasavvuf: Sûfîlerde Hadis Usulü ve Şerhi". *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği Sempozyumu*. ed. Ahmet Cahid Haksever. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2022, 149-184.
- Kesnezân, Muhammed el-Hüseynî. *Mevsû'atü'l-Kesnezân*. Beyrût: Dârü'l-Mehabbe, 2005.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Kâhire: Dârü's-Şa'b, 1989.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. *Mesnevî*. trc. Şefik Can. İstanbul: Şamil Yayınları, 2022.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. *Dîvân-ı Şems*. Tahran: Neşr-i Râd, 1372.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: y.y., 1412/1991.
- Nevevî. *Şerhu Sahîhi Müslim*. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1392.
- Özpınar, Ömer. Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Öztürk, Esmâ. "Ahmed Avni Konuk'un İnsan-ı Kâmil Anlayışı". *İslami Araştırmalar Dergisi* 25/3 (2014), 178.
- Sâlih, Subhî. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. trc. Mehmet Yaşar Kandemir. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- San'ânî. *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 2011.
- Sehâvî. *el-Mekâsîdü'l-hasene*. thk. Abdullah Muhammed es-Siddîk el-Ğamârî. Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1956.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Süyûtî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: 1974.

- Süyûtî. *Cem'u'l-cevâmi'*. thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd. Kâhire: el-Ezherü's-Şerîf, 2005.
- Taşköprüzâde. *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*. İstanbul: 1985.
- Tayşî, Mehmet Serhan. "Cemâl-i Halvetî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/302-303. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1416/1996.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Vicdanî, Sadık. *Tomâr-ı Turuk-i Âliyye*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Yücel, Ahmet. "Hadislerin Yazılı Rivayeti ve İmlâ Geleneği", *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-Hadisler*, ed. Muhittin Düzenli (Samsun: 2011), 37-48.
- Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1413.

<https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh1>.